

А.Сағдуллаев, Ў.Мавлонов

ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ТАРИХИ

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси

А.Сағдуллаев, Ў.Мавлонов

**Ўзбекистонда давлат
бошқаруви тарихи**
(қадимги даврлардан XIX асрнинг
ўрталарига қадар)

Ўқув қўлланма

«Akademiya»

Тошкент 2006

А.Сагдуллаев, Ў.Мавлонов. Ўзбекистонда давлат бошқаруш тарихи (қадимги даврлардан XIX асрнинг ўрталаригача қадар). -Т., "Akademiya", 2006 й.

Қўлланмада бошқарувнинг иқтисодий, ижтимоий, ҳарбий-сиёсий ва ҳудудий функциялари, давлатчиликнинг илк бошқичларидан бошлаб XIX асрнинг ўрталаригача бўлган тарихий ривожланиш қонуниятлари ва хусусиятлари, турли даврларда Ўзбекистондаги давлат бошқарувининг мазмун-моҳияти хусусида сўз боради.

Қўлланма Академия тингловчилари, аспирантлар ва талабалар ҳамда Ўзбекистон тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Таҳрир ҳайъати

Назаров Қ.Н., Иргашев Ф.Р., Холбеков А., Пахрутдинов Ш.И.,
Абулқосимов Ҳ.П., Аҳмедов О.М., Раҳимова Д.Н., Умарова Н.Т.,
Ҳасанов Р.Р., Умаров Б.З., Ғаниев Ш.Б.

К И Р И Ш

Турли халқлар ўз давлатчилигининг шаклланиши босқичини ижтимоий, иқтисодий ва тарихий-маданий жараёнларга боғлиқ ҳолда турли тарихий даврларда босиб ўтдилар. Бир умумий географик минтақа – Ўрта Осиёда яшаб келган қўшни қабила ва элатларни бир-бирига яқин бўлган маданий, ижтимоий-иқтисодий жараёнлар, умумий маданий ва этник илдизлар бирлаштириб турган. Улар турли кўринишдаги ўзаро алоқалар асосида ривожланиб борган. Шунинг учун ҳам қадимги замонлардан бошлаб, Ўрта Осиё халқларининг тарихий тақдири бир-бирига узвий боғланган. Президент И.А.Каримовнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асарида қуйидаги фикрлар бу тарихий ҳақиқатнинг энг лўнда инфодасидир: “Тарихимиз каби, қадимги маданиятимизнинг яратилишида ҳам унга кўплаб этник гуруҳлар, эл-элатлар ўз улушини қўшган. Бу табиий ҳол, чунки, ҳеч қачон, ҳеч қаерда фақат битта миллатга мансуб маданият бўлмайди. Ҳар қандай цивилизация кўпдан-кўп халқлар, миллатлар, элатлар фаолиятининг ва самарали таъсирининг маҳсулидир”.

Ўрта Осиё халқлари, хусусан, ўзбек халқининг илк давлатчилиги чуқур тарихий илдизларга эга. Бу муаммони ўрганишда ёзма ва археологик манбалар кўп жиҳатдан ёрдам беради. Ўрта Осиёда илк давлатчилик туғилишига замин яратган бронза даврида (милoddан аввалги III-II минг йилликлар) суғорма деҳқончилик ва ихтисослашган хунармандчилик ривожланган давр бўлган. Бундан 3,5 минг йил аввал минтақадаги деҳқончилик воқалари асосида илк давлатчилик тизимига ўтиш даври бошланган. Майда давлат ташкилотларининг ривожланиши асосида қадимги Хоразм ва қадимги Бақтрия каби йирик давлат уюшмалари пайдо бўлади.

Бир неча асрлар давомида маҳаллий халқлар, Шарқда босқинчилик урушлари натижасида вужудга келган давлатлар таркибига кирган (аҳамонийлар, македониялик Александр, савалкийлар, Юнон-Бақтрия давлатлари). Ўзбекистонда қадимги маҳаллий давлатчилик тарихи Хоразм, Қанғ ва Давон давлатлари ривожини билан узвий боғланган.

Ўрта асрларда ўзбек халқи давлатчилиги тарихида турли сулолаларнинг йирик давлатлари вужудга келди. Ушбу жараёнларнинг янги босқичи Амир Темур давлатини билан боғлиқ бўлиб, марказлашган давлатда иқтисодий ҳаёт, маданият, илм-фан юксак даражада ривож топди.

XVIII асрнинг ўрталарига келиб Ўрта Осиё худудида учта давлат — Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари пайдо бўлди. Аммо улар ўртасида бирлик бўлмай, сиёсий қарама-қаршиликлар, ўзаро курашлар авж олди. Бундай вазиятдан фойдаланган чор Россияси маҳаллий давлатларни истило қилиб, Туркистон ўлкасини мустамлакага айлантирди.

Ушбу ўқув қўлланмаси Ўзбекистон тарихида давлатчиликнинг илк босқичларидан бошлаб XIX асрнинг ўрталарига қадар бўлган даврларни ўз ичига олган. Қўлланмада давлатчиликнинг турлари, бошқарув шакллари ва маъмурий тузилиши ҳақида қисқа умумий маълумотлар келтирилган. Қўлланма махсус маърузалар тингловчилари, талабалар, ўқитувчилар ва Ўзбекистон тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Ушбу қўлланманинг I боби — А.Сағдуллаев, II-IV боблари Ў.Мавлонов томонидан ёзилган.

I боб. ИЛК ДАВЛАТЛАР ДАВРИ

1.1. Ёзма ва археология манбалари

Ёзма манбалар. Милоддан аввалги IX-VIII асрлар ўрта Осиё тарихида бронза давридан илк темир асрига ўтиш даври бўлган.

Ўрта Осиёнинг темир даври тарихини ўрганишда ёзма манбаларнинг камлиги ҳамда тўлиқ эмаслигини эътиборга олиш лозим.

Ўрта Осиё ва Ўзбекистоннинг қадимий вилоятлари жамияти тўғрисида муҳим ёзма манбалар – “Авесто”, (мил. авв. IX-VIII, VII-VI асрлар), аҳамонийлар даври (мил. авв. VI-V асрлар) ёзма ёдгорликлари ва қадимги юнон тарихшунослари (мил. авв. V-IV асрлар) ҳикоя қиладди. Афсуски, “Авесто”нинг энг қадимги қисмлари бизнинг замонамизгача етиб келмаган. Мазкур тўплам милодий III-VII асрларда таҳрир қилинган. “Авесто”нинг кейинги бизгача етиб келган қисмлари тўрт китобнигина ўз ичига олади. Ясна (“қурбонлик”, - дуолар ёки қурбонлик келтириш), Яшт (“қадрлаш”, “улуғлаш” - маъбудалар учун мадҳиялар), Видевдат (“девларга қарши қонун”), Виспрат (“барча ҳукмдорлар”). Бу китоблар ёзилган тил “Авесто” туфайлигина маълум бўлиб, авесто тили дейилади.

Кўп қатламли, мураккаб манба ҳисобланган, “Авесто” асрлар давомида шаклланиб борган. “Авесто”нинг энг қадимий қисмларида кенг ҳудудда жойлашган жамият тасвирланган бўлиб, мазкур жамият ҳақида ҳали ёзув мавжуд бўлмаган замонларга оид тасаввурлар сақланган. Ўрта Осиё учун “Авесто” маълумотлари археологик манбалар билан солиштирилган ҳолда кенг даврий чегара оралиғида - бронза давридан тортиб қадимги дунё - антик давргача бўлган ижтимоий-иқтисодий тарихни ёритишда фойдаланилади.

"Авесто" зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлиб, у Заратуштра (Зардушт) динидаги халқларнинг шарият қонунилари мажмуидан иборат. Заратуштра (юнонча Зороастр) исми билан аталган зардуштийлик (заратуштризм, зороастризм) Ўрта Осиёда ислом дини жорий этилишидан олдин кенг тарқалган. "Авесто"нинг баъзи бир қисмларида Заратуштра "заотара" ёки "атаурвон", яъни қоҳин тарзида тилга олинади. Зардуштийлик дини тарихи бўйича етакчи мутахассислар мазкур ҳолатга алоҳида эътибор қаратар эканлар, Заратуштра бу диннинг ягона асосчисидир, шунинг билан бирга, у ҳам қоҳин, ҳам зардуштийларнинг пайгамбари эди, деб фараз қиладилар.

"Авесто" Ўрта Осиё вилоятларининг қадимги тарихи, ижтимоий тузуми, иқтисодий ҳаёти ва маънавий маданиятини ўрганишда муҳим манбадир. "Авесто"нинг энг қадимги ҳудудий географик номлари Ўрта Осиё вилоятлари билан боғланган (Яшт китоби, 10-боб). Рўйхатдаги биринчи мамлакат - "Арёнам Вайчак" ёки "Арешайёна", "Арёнам Вайжо". У юртда кўпдан-кўп яйловларга эга баланд тоғлар, кенг дарёлар ва чуқур кўллар мавжуд бўлган. Яшт китобида Иската, Поруту, Моуру, Гава Сўғда (Сўғд макони) ва Хоразм каби бошқа мамлакатлар ҳам тилга олинган.

"Авесто" Видевдат китобининг биринчи бобида санаб ўтилган қуйидаги вилоятлар Яшт китобидаги мамлакатлар рўйхатидан анча фарқ қилади: Арёнам Вайжо, Гава, Моуру, Бахди, Нисайя, Аръё, Вазкерета, Урва, Хнанта, Хайтумант, Рага, Чахро ва Варна.

"Авесто"да Хоразм, Марғиёна, Сўғд, Бақтрия вилоятлари йирик мамлакатлар қаторида тилга олинган. Шунинг билан бирга, Арёнам Вайжони ҳам кенг ўлка сифатида тушуниш мумкин. У ерда баланд тоғлар - Помир, Ҳисор, Тангритоғ, чуқур кўллар - Каспий, Орол, Ис-

сиққўл, кенг дарёлар - Амударё ва Сирдарё жойлашган деб фараз қилинади.

“Авесто”да келтирилган қадимги маълумотлар Ўрта Осиёда ҳарбий-сиёсий бирлашмалар ташкил топган даврларга (мил. авв. IX-VIII асрлар) мансубдир. Шу давр аҳолисининг бир қисми ўтроқ деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган, бошқа бир гуруҳи эса кўчиб юрадиган чорвачилик шаклига ўтган. Улар ўртасидаги сиёсий қарама-қаршиликлар, кураш ва тинимсиз босқинлар “хонадонларга, қишлоқ, вилоят ва мамлакатга қашшоқлик ҳамда вайроналик келтирди”. “Авесто”да айнан ана шу даврда ҳукм сурган подшолар сулоласи - кавийлар (“Шоҳнома”да - кайёнийлар) рўйхати қуйидагича: Хаошъёнх (“Шоҳнома”да - Хушанг), Йима (Жамшид), Сьёваршон (Сиёвуш), Кави Хаосров (Кай-Хисров), Кави Виштасп, Кави Қават (Кай-Қубот), Кави Усан (Кайковус), Кави Пишин (Кай-Пишин), Кави Аршан (Кай-Ареш). Кави Виштаспдан бошлаб кейинчилари Заратуштра таълимотининг тарафдорлари бўлган. Кави Хаосрав арийлар мамлакатларини бирлаштирувчи подшо бўлиб, “тур” - чорвадор қабилаларнинг йўлбошчиси Франграсён (“Шоҳнома”да-Афросиёб) билан жанг қилган. “Авесто”нинг Моуру, Сўғда, Бахди, Хоразм аҳолиси деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган, “тур” қабилаларининг (ва кейин сак-массагет қабилаларининг) иқтисодий ҳаётида чорвачилик алоҳида аҳамиятга эга бўлган.

Ўрта Осиёнинг даштлари ва тоғлари чорвачиликнинг ривожланишига қулай шароит яратиб берган.

“Авесто”да тилга олинган қабилаларнинг дастлабки ватани Арёшайёна (Арёнам Вайжо) ҳам яйловларга бой бўлган. Яшт китобининг ўнинчи бобида бундай хабар қилинади: “У мамлакатнинг жасур сардорлари кўпдан-кўп ҳарбий юришлар қилади, у ерда ўтлоқлар ва сувга сероб баланд тоғлар чорвачилик ҳаётига асос солган”.

Шунинг учун ҳам Арёнам Вайжо тангри Ахурамазда ифодаси билан яшаш учун энг яхши жой деб ҳисобланган ва “Авесто”нинг рўйхатларида бу ўлка биринчи навбатда тилга олинади. “Авесто”нинг географик тушунчалари қадимги форс тилида ёритилган аҳамонийлар даври ёзма манбаларида ва қадимги юнон тарихшунослари асарларида такрор этилган. Милоддан аввалга II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг бошларида Ўрта Осиёда яшаб ўтган қабилалар янги этник жараёнларга асос солиб, шу ҳудудда сўғдлар, бақтриялик, хоразмлик, марғиёналик ва сак-массагетларнинг пайдо бўлишларига сабабчи бўлган.

Аҳамонийлар миҳсимон ёзувлари Беҳистун ва Нақши Рустам қоятошлари, Суза, Хамадон ва Персепол шаҳарларидан топилиб, текширилганда, уларнинг қадимги форс тилидаги турли ижтимоий, сиёсий ва диний масалаларга доир подшо буйруқларидан ва нутқларидан иборат эканлиги аниқланди. Аҳамонийлар даври ёзувларида Ўрта Осиё халқлари ва вилоятлари тўғрисида ҳам айрим маълумотлар бор.

Милоддан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмида (540-530-522 йиллар давомида) Ўрта Осиё вилоятлари қадимги Форс давлати — Аҳамонийлар сулоласи ҳукмронлиги остига тушиб қолади. Улар Ўрта Осиёда икки юз йилча ҳукмронлик қилганлар.

Милоддан аввалги V-IV асрлар Ўрта Осиё халқлари тарихи қадимги юнон тарихшуносларининг диққат марказига тушиб қолган. Бу борада Ўрта Осиё халқлари тўғрисида маълумотлар берувчи Геродотнинг “Тарих” китоби айниқса қимматлидир. Бу муҳим ҳамда дунёда машҳур манбада Бақтрия, Бақтра, бақтрияликлар, сак-массагетлар, сўғдлар ва хоразмликлар тилга олинган бўлиб, уларнинг моддий маданияти, урф-одатлари, дини ва тарихи ҳақида ҳикоя қилинган. Геродотнинг Ўрта Осиё

тўғрисидаги маълумотлари турли масалалар билан бирга бевосита юнон-форс урушларига бориб тақалади. Форсларнинг сак-массагетларга қарши юришлари ҳамда Акес-Амударё дарёсининг сувларидан фойдаланиш тўғрисидаги манбалар бундан мустаснодир.

Бошқа бир юнон тарихшуноси Ктесий Кичик Осиёдаги Книд шахридан бўлиб, у милоддан аввалги 414 йилдан бошлаб, Аҳамонийлар подшоси Артаксеркс II саройида табиб вазифасини бажарган. Ктесий ўзининг "Персика" деб номланган асарининг қатта бир қисмини бақтрияликлар тарихига бағишлаган. Шунингдек, Ктесий асарида Бақтриянинг шаҳарлари, унинг мустақкам мудофаа деворлари билан ўралган пойтахти ҳақида, шу шаҳарни қамал қилган Оссурия подшоси Нин тўғрисида ҳикоя қилинади.

Бақтриянинг оссурияликлар томонидан қамал қилиниши тўғрисида яна бир юнон тарихшуноси — Ксенофонт ҳам маълумот беради. Аммо Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳар ва манзилгоҳлари тўғрисида қадимги юнон муаллифлари асарларида маълумотлар учрамайди. Мавжуд шаҳарлар уларга номаълум бўлган бўлса керак.

"Авесто"нинг энг қадимги қисмлари, аҳамонийлар ёзувлари, Геродот, Ктесий ва Ксенофонт асарлари Ўрта Осиё тўғрисидаги ёзма манбаларнинг илк турлари ҳисобланиб, улар ўлкамиздаги аҳоли, вилоятлар, алоҳида жойлар ва дарёлар номи, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузум тўғрисидаги маълумотларни, аҳамонийлар подшоларининг Ўрта Осиёга юришлари, қадимги халқлар турмуши, дини, маданияти, қабилалар ҳаётини ёритувчи маълумотларни ўз ичига олади.

Археология манбалари. Ўрта Осиё илк темир даврига оид (мил. авв. I минг йилликнинг биринчи ярми) моддий маданият ёдгорликларига ниҳоятда бойдир. Ўлкада кенг кўламда олиб борилган археологик тадқиқотлар

натижасида топилиб, текширилган қишлоқ ва шаҳар харобалари қадимий маданий ўчоқлар ҳисобланади. Қуйи Мурғоб, Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларида, Хоразм ва Фарғона водийларида илк темир даврига оид жуда кўп ёдгорликлар борлиги маълум бўлди.

Милоддан аввалги I минг йилликнинг бошларига оид ёдгорликларидан Сурхондарёда Кучуктепа, Бандихон ва Қизилтепа, Қашқадарёда Сангиртепа, Узунқир ва Ерқўрғон, Зарафшон воҳасида — Афросиёб ва Кўктепа, Фарғона водийсида Далварзин, Чуст, Бозтепа ва бошқалар ҳисобланади. Шу даврга оид хом гиштдан ва пахсадан қўрилган бинолар, меҳнат қуролилари, хунармандчилик буюмлари ҳамда бошқа топилмалар Ўрта Осиёда моддий маданият юксак даражада бўлганлигидан далолат беради.

Қадимги кўчманчилар — сакларнинг ёдгорликлари Қуйи Зарафшон, Амударё, Орол денгизи атрофида, Помир ва Тангритоғ ҳудудларидан топилган. Улар, асосан, мозор-қўрғонлардан иборатдир. Топилмалар орасида бронза ва темирдан ишланган ҳарбий қуролилар, зеб-зийнат буюмлари, меҳнат қуролилари ва сопол идишлар учрайди.

Ўрта Осиё ёдгорликлари бўйича ўтказилган қазилма ишлари натижасида топилган моддий манбалар марғиёналиклар, бақтрияликлар, хоразмликлар, саклар ва сўғдлар тарихини чуқур ўрганишга, шунингдек, уларнинг қўшни мамлакатлар халқлари билан ўзаро муносабатларини аниқлашга имкон яратади.

Археологик қазилма натижасида маданий, иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган энг қадимги шаҳарларнинг харобалари аниқланди. Шаҳар ичкарасидан топилган турли қурилиш қолдиқлари савдо йўллари ёқасида жойлашган Афросиёб (Мароканда), Узунқир, Кўктепа, Қизилтепа, Ерқўрғон каби ҳудудларнинг қалин муҳофаа деворлари билан ўралганлигидан далолат беради.

Тарихий география. Ўрта Осиёда энг қадимги халқларнинг алоҳида шаклланиши ва этник ҳудудларнинг ажрала бошлаш масаласи жуда мураккаб илмий муаммо ҳисобланади. Бунинг сабаби, ёзма манбаларда қадимги халқларнинг ажрала бориш жараёни аниқ кўрсатилмаганидандир.

“Халқ” маъносини берувчи “этнос” сўзи Геродотнинг “Тарих”ида ва бошқа юнон тарихшунослари асарларида жуда кўп учрайди. Бақтрияликлар, сўғдийларнинг номлари ёзма манбаларда босқинчиларга (Қир II, македониялик Александр) қарши турган халқлар сифатида тилга олинган.

Ўрта Осиёда аҳоли жойлашган вилоятларнинг номлари турли даврларга оид ёзма манбаларда сақланиб қолган. Биз кўриб чиқаётган ҳудудлар юнон-рим муаллифлари асарларида Марғиёна, Бақтриёна, Хорасмия, Сўғдиёна бўлса, шунга мос равишда қадимга форс ёзувларида Марғуш, Бақтриш, Хваразмиш, Сўғуда, “Авесто”нинг энг қадимги қисмларида эса Моуру, Бахди, Хваризам ва Сўгда деб аталган.

“Авесто”нинг Видевдат китобидаги рўйхатда Бақтриянинг Сўгддан кейин тилга олиниши ва аксинча қадимги форс ёзувларида Сўгднинг ҳар доим Бақтриядан сўнг санаб ўтилиши, улар орасида ҳудудий чегара бўлганлигини кўрсатади.

Македониялик Александрнинг юришлари (мил. авв. 334-325 йиллар) юнон даври ёзма манбаларида, Марокандага юриш қилаётган Александр қўшинлари йўлида (мил. авв. 329 й.) бу ҳудуд Амударё Бақтрия ва Сўгд ўртасидаги чегара сифатида кўрсатилган. Юнон муаллифи Страбон “Окс дарёси Бақтрия ерларини Сўғдиёнадан ажратади” деб ҳисоблаган.

Қадимги юнон тарихшуноси Аррианнинг ёзишига кўра, Окс дарёсидан ўтиш билан Сўғдиёна ерлари бошланган.

кўрғонлар қолдиқлари топилган (Қизилчатепа). Улар пахса деворлар билан ўралган ва хом гиштлардан қурилган уй-жой, хўжалик хоналари, ошхоналардан ҳамда ички ҳовлидан иборат. Пахса деворлар билан мустаҳкамланган ташқи қисмда эса подахона бўлган.

Ўрта Осиёнинг дашт ва тоғлик жойларида яшаган саклар хўжалигида чорвачилик катта аҳамиятга эга бўлган. Бу қабилалар кўплаб қорамол, майда чорва ҳамда отларни урчитганлар.

Геродот шундай хабар беради: “Массагетлар отда ва пиёда жанг қиладилар. Массагетларнинг яроғ-аслаҳалари найза, болта ва ўқ-ёйлардан иборатдир. Уларнинг барча нарсалари олтиндан ва мисдан ишланган. Болта, ўқ ва найза учлари мисдан ишланган, уларнинг ўз усти-бошлари олтин билан нақшланган. Темир ва кумушдан ясалган буюмлар уларнинг рўзғорида ишлатилмайди, чунки бу металллар массагетларнинг ерларида, умуман, учрамайди, аммо олтин ва мис уларнинг заминида жуда ҳам кўпдир”.

“Авесто” китобларида қадимги чорвачилик ҳаёти ҳақида маълумотлар турли қисмларда сақланган бўлиб, уларда шундай дейилади:

“Биз Ахурамаздани улуглаймиз... Ахурамазда яратган барча нарсанинг ичида энг муҳим бўлиб, биринчи ўринда чорва туради. Биз чорвага тинч ўтлов ва емиш таъминлашга чақирамиз”.

Видевдат китобида дехқончилик савоб иш деб ҳисобланган: “Қим агар сўл ва ўнг қўли, ўнг ва сўл қўли билан бу заминга ишлов берса, О Спитама Заратуштра, у ерга манфаат келтиради”.

Хўжалик юритиш мақсадида дехқонлар томонидан ўзлаштирилган ҳудудларда аҳоли зич жойлашган бўлиб, улар ўзлаштирилмаган бепоён ерлардан фарқ қилгани ҳолда қадимги “маданий хўжалик воҳалари” деб аталган. Уларнинг ҳар бирида ҳосилдор ерлар ва суғориш

тизимидан ташқари уй-қўрғонлар ва манзилгоҳлар, шунингдек, экин экилмаган ерлар ҳамда яйловлар мавжуд бўлган. Қадимги деҳқончилик туманларининг ривожланиши табиий-географик, ижтимоий-иқтисодий ва маданий муҳит билан боғлиқ бўлиб, бу муҳит уларнинг қадимги маданий-хўжалик туманлари эканлигидан далолат беради.

Милоддан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярмида аҳоли нисбатан зич жойлашган ўтроқ воҳаларда деҳқончилик хўжалиги жадал ривожланган. Бу воҳалар ҳосилдор тоғолди текисликларида ёки дарё этакларида жойлашган бўлиб, даштларга нисбатан деҳқончилик учун қулай шароитга эга бўлган.

Ўрта Осиё илк темир даври йирик манзилгоҳларида ёки алоҳида уй-қўрғонларида галла туйғич, келисоп, ҳовончалар, металлдан ва тошдан ишланган ўроқлар топилган. Ушбу қуроллар ҳар бир жамоанинг ишлаб чиқарув қуроллари таркибига кирган. Уй-қўрғонлар жамоаларининг асосий машғулотлари қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ва уларни қайта ишлашдан иборат бўлган.

Қадимги уй-жойлардан кўп сонли сопол идишлар топилган. Арпа, буғдой, тарик донлари ва улар учун кавланган ўралар, ун ва буғдой сақлаш учун ишлатилган хумлар ва хумчалар жамоаларнинг иқтисодий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади. Ерни ҳайдаб деҳқончилик қилиш, сунъий суғориш ишларини кенг йўлга қўйиш, дон экиш, чорва учун хашак бўладиган ўсимликларни ўстириш, мевачиликни ривожлантириш — ҳаёт манбаи ҳисобланган.

Айрим уй-қўрғонлардан махсус устахоналар қолдиқлари топилиб, тадқиқ этилган. Бу устахоналарда оила аъзолари уй рўзғор учун зарурий бўлган буюмларни ишлаб чиқарганлар. Масалан, тошдан ишланган деҳқон-

чилик қуроллари (ўроқлар, ёргучоқлар, ҳовончалар), қўлда ишланган қулолчилик буюмлари - сопол идишлар, чироғдон, урчуқ бошлари, бўйра ва тери тўшамалари ва бошқалар - ҳунармандчилик маҳсулотлари ҳисобланган.

Шаҳар марказларининг махсус ҳунармандчилик устахоналарида ишлаб чиқарилган сопол идишлар, металл қуроллари ва бошқа ашёлар хўжаликда кенг ишлатилган. Жамоалар ўртасида айирбошлаш ва савдо-сотиқ ишлари юксак даражада тараққий топган.

Аҳамонийлар давридан олдин Ўрта Осиёда танга пуллар номаълум бўлган. Шунинг учун ҳам қишлоқ жамоалари ўртасидаги савдо-сотиқ жараёнида қулолчилик ва темирчилик буюмлари, чорва ва озиқ-овқат маҳсулотлари “пул” вазифасини бажарган. Қишлоқ жамоаларида етиштирилган маҳсулотнинг асосий қисми шу жойнинг ўзида, яъни айрим жамоалар ўртасидагина истеъмол қилинган.

Ташқи савдода (вилоятлар, мамлакатлар ўртасида) пул ўлчови сифатида хом ашё, қимматбаҳо ҳунармандчилик буюмлари (металл идишлар, яроғ-аслаҳалар, зеби-зийнатлар), қимматбаҳо тошлар ҳамда олтин ва кумушдан ҳам фойдаланилган. Бақтрия тупроғида топилган Фуллол (Афғонистон) ва Амударё (Тожикистон) хазиначаридаги юқори санъат даражасида ишланган олтин ва кумуш буюмлари ана шундан далолат бериши мумкин.

Ўрта Осиёдан бошланган савдо йўллари қадимги Шарқ мамлакатларига олиб борган. Ктесий хабарига кўра, Бақтрия вилояти олтин ва кумуш конларига бой бўлган. Оссурия подшоларининг савдогарлари бронзадан ишланган идишлар, яроғ-аслаҳаларни хом ашё — олтин ва кумушга алмаштирганлар. Иккидарё оралиғи ва Эрон шаҳарларида ясалган бронза идишлар Бақтриянинг милоддан аввалги II минг йилликка оид ёдгорликларидан ҳам топилган.

Милоддан аввалги VII-VI асрларда Ўрта Осиё жа-

миятининг асоси кичик-кичик оилалардан иборат бўлиб, ҳар бир кичик оила ўртача 5-6 кишидан ташкил топган. Улар катта патриархал оила аъзолари ҳисобланган. Катта оила эса 20-25 кишидан ташкил топган бўлиб, умумий уй-жойда яшаган. Бу уйларда айрим кичик оилаларга махсус турар жойлар тегишли бўлса-да, лекин уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти - “умумий том остида” катта оила (уй эгаси) раҳбарлигида ўтганлиги билан изоҳланади. Жамоалар ҳаётида уруғчилик даврининг айрим хусусиятлари сақланиб қолган. Катта оила аъзолари томонидан хўжаликни ташкил этиш, ерга биргаликда эгалик қилиш ва умумий турар жойда - уй-қўрғонларда яшаш одати фикримизнинг яққол далилидир. Аммо қўшни катта оилалар ўртасидаги ер эгаллиги, хусусий мулк ва чорва бойликлари турли хил бўлиб, бир-биридан анча фарқ қилган. “Авесто”да қадимги жамият тузумини кўрсатувчи алоҳида сўзлар учрайди. Масалан, **уй-жой (оила жамоаси)**- “нмана”, “дмана”, айрим манзилгоҳ (**уруғ жамоаси**) - “вис” деб аталган. “Авесто”да шаҳар жамоасининг тушунчаси учрамайди, қабила- “занту”, қабилалар иттифоқи-“дахъю” деб аталган.

Оила, уруғ ва қабила бошлигини билдириш учун “пати” сўзи ишлатилган. Мамлакатни идора қилган шахс “кави” ёки “састар” деб аталган. Яшт китобида шундай хабар қилинади: “Кўп яйловларга эга бўлган Митрани биз улуғлаймиз. Унга ҳеч ким ёлғон гапиролмайди: уйда оила бошлиғи, уруғ оқсоқоли, қабила йўлбошчиси ва мамлакат ҳокими ҳам ёлғончи бўлса, ғазабланган Митра бутунлай оилани, уруғни, қабилани, мамлакатни ва уларнинг бошлиқларини ҳам тамоман йўқ қилади”.

Қабилаларнинг ҳарбий йўлбошчиси, “састар”, халқ йигилиши (**мажлис**) эса “въяха” деб юритилган. “Авесто”нинг Яшт китобида келтирилган маълумотлар ўрта

Осиёда қабилалар сиёсий бирлашмасининг таркиб топган даврларига мансуб бўлиши мумкин.

Уша даврларда хусусий мулк қуйидагилардан иборат бўлган: уй-жой, чорва, томорқа ерлари, ишлаб чиқариш қуроллари, барча рўзғор ва шахсий буюмлари, озиқ-овқат маҳсулотлари.

“Авесто”да ахлоқий ва ҳуқуқий қоидалар. Жиноят ва жазо турлари. Ривоятга кўра, Заратуштра 30 ёшга тўлганда унинг қалбидан ҳақиқий дин таълимоти ўрин олган. Бу давр мураккаб, нотинч бир давр бўлиб, у босқинлар, урушлар инсон зотига чексиз жудоликлар, ўлим келтирган. Қабилалар бир-бири билан ёвлашарди. Йўлбошчилар ва жангчилар ҳарбий юришларга чиқиб, кучсиз ва ҳимояга муҳтожларни талар ва қулга айлантирар эдилар.

Бир неча бор бедодлик ва зўравонликлар гувоҳи бўлган Заратуштра ўзининг дастлабки тарғиботларини ёвузлик ва зўравонликка қарши қаратган. Шу туфайли тартибга чақириш, адолатга интилиш, хулқ, одоб тантанаси, тинч ҳаёт, эзгуликка даъват Заратуштра тарғиботининг асосини ташкил этган. У “Куч ва имконим борича мен одамларни ҳақиқат “аша”га чорлайман”, - дея улуг ва дошишманд тангри Ахурамаздага қасамёд этади.

“Аша” - тартиб, имон ва адолат тимсоли бўлиб, унга яхши ният, яхши сўз ва савобли ишлар билангина эришиш мумкин. Бироқ ўз мувоқабаларининг барчасида Заратуштрага эзгулик ва адолатга қарши бўлган, олий тангри Ахурамазданинг душмани — Анхра Манё бошлиқ қора кучлар мавжудлиги аён бўлади.

Заратуштра таълимоти инсонпарварлик ғоялари билан узвий боғланган бўлиб, унда инсон манфаати учун алоҳида ўрин ажратилган. Унга кўра, яхшилик ва ёвузлик курашида инсонга ўзи хоҳлаган томонини ёқлаш имконияти яратилади. Шунингдек, ҳар бир инсон ёвузликни йўқотиш ва эзгуликни ўрнатиш ишида иштирок

эгиши мумкин бўлиб, бу борада ҳамма тенг ҳуқуқли ҳисобланган. Қабилалар ўртасидаги кураш ва тинимсиз босқинлар хонадонларга, қишлоқ, вилоят ва мамлакатга қашшоқлик ва вайроналик келтирган бир шароитда Заратуштра марказлашган, қудратли ҳукмдори бўлган сиёсий уюшма яратишга чақиради: “Марҳаматли ҳукмдор шодлик кезган қишлоқлар учун тинчлик ўрнатади”, - дейди Заратуштра.

Зардуштийлик фалсафасига кўра, одамларнинг ёвузлик кучларига қарши курашига фақат дин эмас, ибодат, самимий фикр, яхши сўз ва тадбиркорлик, шунингдек, ахлоқий ва ҳуқуқий қоидаларга оғишмай амал қилиш каби инсоний фазилатлар ҳам асос бўла олади.

Одамларнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари маълум қонун-қоидаларга асослангани ҳақида Яшт ва Видевдат бобларида маълумотлар бор. Унга кўра, оила ва жамоадаги берилган сўздан ёки қасамдан воз кечиш, одамлар ўртасида тузилган аҳдномани бузиш катта гуноҳ ҳисобланган: “О, Спитама, шартномани бузувчи киши бутун мамлакатга завоқ келтиради, шу билан бирга Артага тегишли барча мулку молларга путур етказди. О, Спитама, аҳдингни бузма...”

“Авесто”нинг гувоҳлик беришича, эр-хотин ўртасидаги шартнома эллик каррали, ота ва ўғил ўртасидаги шартнома юз каррали, куёв билан қайнота ўртасидаги шартнома саксон каррали, ака-укалар ўртасидаги шартнома эса тўқсон каррали ҳисобланган. Шунингдек, унда динга ва шахсга қарши, мулкӣ, ахлоқӣ, оилага қарши, табиат кучларига қарши жиноят турлари ҳақида ҳам маълумот берилган.

Зардуштийларнинг қонунларига кўра, жасадни муқаддас ерга кўмиш, сувга ташлаш, гулханда куйдириш ман қилинади. Шунинг учун ҳам гуноҳлар ичида энг оғири одам жасадини “тупроққа топшириш”, “дунёда ҳеч бир

жазо, ҳеч бир товон бундай гуноҳни поклай олмайди, - дея таъкидланади ушбу муқаддас китобда.

Шахсга қарши ҳаракатлар ичида қўлга қурол олиб таҳдид солиш, бировни калтаклаб, уни ҳушидан кетказиш, унга жароҳат етказиш, қонини оқизиш, суягини синдириш, бошини ёриш каби ҳаракатлар қаттиқ жазоланган. Мулкий жиноятлардан ўғрилик, фирибгарлик, талон-тарож, босқинчилик, қарздорлик кабилар “Авесто”да гуноҳ деб ҳисобланади. Унга кўра: “Кимда-ким қарзни ўз эгасига қайтармаса, унинг бу амали ўша омонатни ўғирлаган билан баробар бўлади”. Олинган қарзни ўзлаштириш ҳам жиноят ҳисобланган.

“Авесто” оилани, фарзандларни, уй-жойни асраб-авайлашга чақиради: “Кимнинг уйи бўлса, у уйсиз беҳонумон одамдан яхшироқдир”. Одамлар бир-бирларига мададкор бўлиши керак, масалан, бой — камбағалга. Зардуштийлар жамоа аъзоларининг кундалик ҳаётидаги хулқи учун жавобгарлигини ҳис қилганлар. Уларни мақсадли, умумий ҳаётий муаммолар ва вазифалар оғир дақиқаларда бирлаштирган, эртанги куннинг фаровон бўлишига умид бағишлаган.

Оила ва жамиятдаги, хусусан, шу хонадон эгаси ва оила аъзолари, эр ва хотин, ота ва ўғил, куёв ва қайнота, қўни-қўшнилар ўртасидаги ахлоқий ва ҳуқуқий муносабатлар кенг қамровли бўлиб, улар ёлғон, зўравонлик ва ноҳақликка қарши қаратилган.

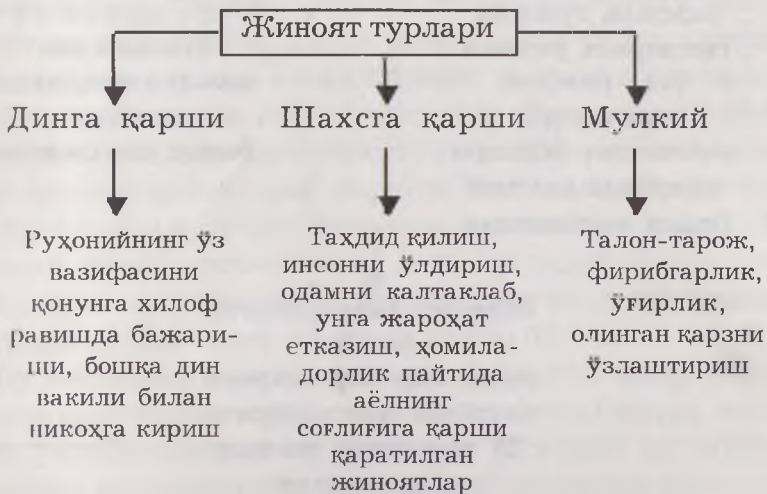
Инсондан олов, сув ва заминнинг поклигини таъминлаш, табиатни асраб-авайлаш талаб этилган. Сув ва олов қошида қасамини бузган одам оғир гуноҳкор ҳисобланиб, кимда-ким қасамини бузса, у маълум миқдорда қамчин билан саваланган. “Авесто” инсонни олтита аҳднома (қасам, кафолат)га риоя қилишга чақиради (сўз, қўл, қўй, сигир, одам, вилоят қасами). Унда меҳнатга юксак эҳтиром билан муносабат билдирилади. Инсон

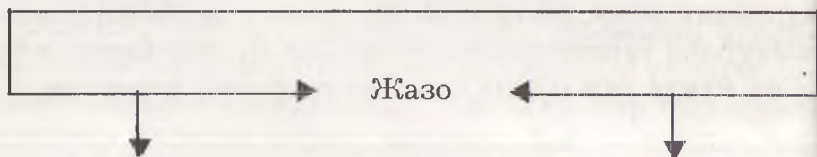
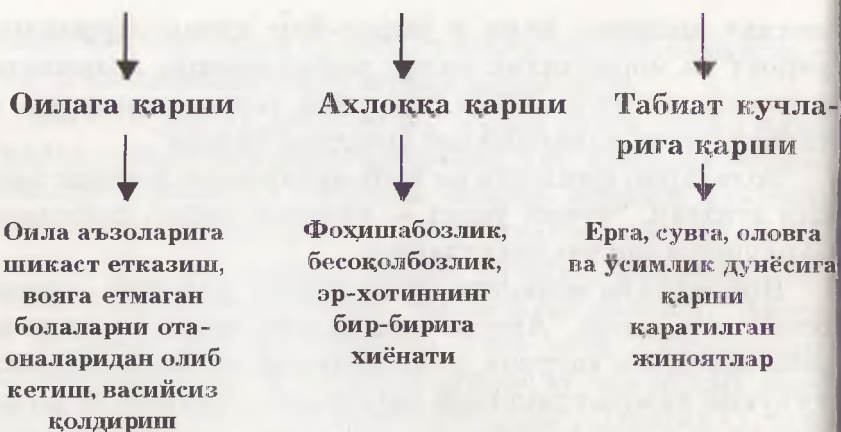
меҳнат қилиши, яъни у бирор-бир хунар, қурилиш, зироат ва чорвачилик билан шуғулланиши лозимлиги эътироф қилинган. “Ким дон сочиб, ғалла етиштирса, у тақводорлик, ҳаққонийлик ўрнатган бўлади”.

Болаларни фанларга ва касб-ҳунарларга ўқитиш тавсия этилган, “чунки ўқиш — кўзнинг нури”, дейилади зардуштийлик маслаҳатларида.

Ноҳақлик ва жиноятга тўсиқ қўйиш, уларнинг олдини олиш мақсадида “Авесто” қонунлари инсон ва жамоанинг ҳар кунги ҳаётини, ички ва ташқи муносабатларини ҳуқуқий назорат қилишга қаратилган. Умуман олганда, ушбу муқаддас китобда юксак ахлоқ, покиза виждон, марҳаматлилиқ, инсонга ва она заминга нисбатан доимий ғамхўрлик тарғиб этилган бўлиб, буларнинг барчаси бугунги кунда ҳам муҳим аҳамият касб этиб бормоқда.

“Авесто”. Жиноят ва жазо турлари

Бировни калтаклаб, уни хушидан кетказиш, қонини оқизиш, суягини сиңдириш, умуман унга шикаст етказадиган ҳаракатлар маълум миқдорда қамчин билан жазоланган

Эр ва хотин, ота ва ўғил ўртасидаги аҳдномани, “сўз қасами”ни бузган одам маълум миқдорда қамчин билан саваланган

↓
Жиноят такрорланган ҳолда, унинг ҳар бир такрори ҳисобига яна қўшимча 20 та қамчин жазоси қўлланилган

1.2. Бошқарув асосларининг шаклланиши ва давлатларнинг ташкил топиши

Юзлаб мингйилликларни ўз ичига олган инсоният тарихида дастлабки давлатлар ва шаҳарларнинг ташкил топиши, ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланиши, ёзувнинг келиб чиқиши - нисбатан кейинроқ юзага келган ҳодисалардир. Давлатчилик жаҳон тарихида милoddан аввалги IV минг йилликнинг охирида вужудга келган бўлиб, инсоният тамаддудининг сўнгги 5 минг йили билан боғланади.

Қадимги давлатлар ўз ривожланиш босқичларида, турли хусусиятлар ва тарихий қонуниятларга эга бўлган. Даставвал, илк давлатлар хўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шакллари - деҳқончилик ва чорвачилик қаерда олдин ривож топган бўлса, ўша ерда вужудга келди.

Ибтидоий тарихда (палеолит - қадимги тош даври, мезолит - ўрта тош даври, неолит - янги тош даври) аҳолининг жойлашуви қариндош-қондошлик алоқалари билан белгиланган. У ёки бу ҳудудда фақат битта уруф аъзоларигина яшаган. Хўжалик ишлаб чиқарувчи шаклларининг тараққиёти аҳоли жойлашуви ҳудудларнинг кенгайишига, ташқи алоқаларнинг узлуксиз ривожланишига олиб келган. Ишлаб чиқариш зарурати ва бошқа иқтисодий омиллар шуни тақозо этган. Шу тариқа аҳолининг аралаш жойлашуви жараёни бошланган. Бунда бир ҳудудда турли уруф намояндalари яшайдиган бўлган. Ана шундай қилиб, жамиятнинг янги ҳудудий ташкилоти вужудга келган. Қариндош-уруғчилик жамоаси ўрнига ҳудудий қўшничилик жамоаси пайдо бўлган.

Бу жамоалар вакиллари алоҳида қишлоқлар, экинзорлар ва суғориш тармоқлари билан чегараланган, яъни тўла ўзлаштирилган ва муттасил хўжалик ва ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланиб келинган воҳа-ту-

манларда ҳаёт кечириб, ўз ички ва ташқи муносабатларида келиб чиқадиган муаммоларни ҳал қилишда бирлашишга ҳаракат қилганлар. Ишлаб чиқариш ва ижтимоий меҳнат тақсимоти, ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш, жамоадаги диний урф-одатларни бажариш каби масалалар ижтимоий мансаблар ва бошқарувнинг пайдо бўлишига асос солди.

Ўзбек халқи, Ўрта Осиё халқлари ва уларнинг аждодлари тарихида илк давлатчиликнинг вужудга келиши масаласини ўрганиш долзарб вазифадир. Юқорида таъкидлаганимиздек, Ўрта Осиёда илк давлатчилик тузумига бронза давридаги сугорма деҳқончилик ривожланиши ва ихтисослашган ҳунармандчилик замин яратгандир. Алоҳида таъкидлаш жоизки, Ўрта Осиёда давлатчилик тузумига ўтиш жараёни фақат ички сабабларга боғлиқ бўлмай, Шарқдаги юқори даражада ривожланган анъанавий тарихий-маданий алоқаларга ҳам боғлиқ эди. Бақтрия ҳудудидан тошилган юқори сифатли олтин, кумуш ва бронза буюмлари ташқи савдо ва ўзаро алоқаларнинг ривожланганлигидан далолат беради. Қадимги Шарқ давлат марказлари билан маданий муносабатлари муаммоси долзарб мавзу бўлиб, археологик маълумотлар ўзаро алоқалардаги мавжуд технологик ва иқтисодий таъсирни кўрсатади.

Археологик ва ёзма манбаларни ўрганиш шуни кўрсатадики, илк темир даври Хоразм, Бақтрия ва Сўғд жамоаларидаги асосий ишлаб чиқарувчи кучларни бир неча кичик оилалардан иборат уй жамоалари (катта оила вакиллари) ташкил этган. Уй-қўрғонлар жойлашувининг ташқи белгилариёқ, уй-жамоалари афтидан анча йирик ҳудудий қўшни жамоаларни ташкил қилганидан далолат беради. Бошқарув тартибида катта оилалар (уй жамоаси) бошлиқлари ёки уй эгалари, шунингдек, алоҳида қишлоқ қўрғонларини бошқарувчи жамоалар катта аҳамиятга эга бўлган.

Алоҳида уйлар ўртасидаги қариндошчилик муносабатлари каби белгилар афтидан, иккинчи даражали бўлиб борган. Бу шунда кўринадики, ҳар бир катта оила мумкин бўлган қариндошчилик алоқаларига қарамасдан, алоҳида хусусий мулкка, ўз уй-жойига, ишлаб чиқариш қуролларига, шунингдек, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва чорваларига эга бўлишган, бир сўз билан айтганда, улар ўзини иқтисодий жиҳатдан таъминлай оладиган хўжаликни акс эттирганлар. Катта оилали жамоалар шакли жамоадаги ишлаб чиқариш ва хўжалик ҳаракатига боғлиқ бўлиб, улар жамоанинг иқтисодий жиҳатдан мустақамланишига олиб келди.

Ижтимоий мансабларни эгаллаш, жамоа ишлаб чиқариш ишлари ва ижтимоий меҳнат тақсимоти билан боғлиқ бўлган. Бошқарув фаолияти зарурати ишлаб чиқаришни ташкиллаштириш, ишлаб чиқариш жараёнини назорат қилиш ва жамоа маҳсулотини тақсимлаш каби ишлар билан маҳсус шуғулланувчи айрим шахсларни юзага чиқарган.

Шу тарзда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тараққиёти жамиятда ўз обрў-эътиборига эга бўлган, фақат ижтимоий ишлаб чиқариш билан шуғулланмасдан, ижтимоий ва хўжалик ҳаётини назорат қиладиган ҳамда бошқарадиган шахсларнинг сараланишига олиб келган. Бундай одамлар ўзларининг шахсий ахлоқий хислатлари, амалий билимлари ва нуфузлари билан бошқалардан ажралиб турган. Шундай қилиб, ишлаб чиқариш фаолиятидан ташкилий-бошқарув фаолияти ажралиб чиққан.

Раҳбар-йўлбошчининг нуфузи юқори бўлса-да, жамиятдаги ишлаб чиқариш жараёни бошқарув ютуқларига асосланган ижтимоий ҳокимият дастлаб сиёсий давлат мақоми даражасига етмаган ижтимоий ташкилот турини ўзида ифода этган. Бундай ташкилот бошқарувчиси лавозимини бажарувчи шахслар ўз меҳнати эвази-

га моддий жиҳатдан рағбатлантирилган. Моддий бойликларни тақсимлаш ва жамоа маҳсулотидан олинадиган улуш бундай кишиларнинг жамиятдаги ўрни ва амалига боғлиқ бўлган. Шундай қилиб, йўлбошчи раҳбарнинг дастлабки ижтимоий фойдали фаолияти касбий бошқарувчиликка айланган.

Бошқарувнинг илк босқичлари қадимги замонларга бориб тақалади. Бошқарув тамойиллари ва вазифалари турли кўринишларда бўлиб, уларнинг шаклланиш ва ривожланиш босқичларига жамият ривожининг ички қонуниятлари (ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг юқори даражаси, хусусий мулкнинг пайдо бўлиши, ҳунармандчилик, товар айирбошлаш ва савдонинг тез ривожланиши каби) билан бирга, ташқи омиллар - кучайиб бораётган сиёсий қарама-қаршиликлар ва ҳарбий тўқнашувлар ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Қадимги Шарқнинг дастлабки давлатлари алоҳида маконлар ёки илк шаҳарлар ҳамда ишлов бериладиган ерлар суғориш тизими майдони билан чегараланган нисбатан кичик ҳудудда, яъни зич ўзлаштирилган, хўжалик ва ишлаб чиқариш мақсадида кенг фойдаланиладиган қадимги суғорма деҳқончилик воҳаларида пайдо бўлган. Тарихшуносликда бундай илк давлатлар қадимги Миср мисолида “ном”лар, яъни “вилоятлар” ёки шаҳар-давлатлар (Иккидарё оралиғи) деб аталади.

Энг қадимги давлатлар бундан 5 минг йил аввал қадимги Миср ва Иккидарё оралиғида (Дажла ва Фрот) пайдо бўлган. Давлатчилик тизими бундан 4-3,5 минг йил аввал Юнонистон, Кичик Осиё, Эрон, Кавказорти, Ҳиндистон, Хитой ва Ўрта Осиё ҳудудларида тарқалган. Жаҳон тарихидаги илк давлатлар юқорида таъкидлаганимиздек, деҳқончилик ва чорвачилик каби ишлаб чиқарувчи хўжаликлар пайдо бўлган ҳудудларда шаклланиган. Бошқарувнинг пайдо бўлиш асослари қуйида-

гилардан иборат: ишлаб чиқариш ва ижтимоий меҳнат тақсимоти, ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш зарурияти, жамоадаги урф-одатларни бажариш, жамиятнинг ижтимоий-амалий вазифалар жиҳатдан бўлиниши.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, энг қадимги даврлардан бошлаб, бугунги кунгача қуйидаги бошқариш вазифалари устувор бўлиб келмоқда: ташкил қилиш, тартибга солиш, назорат, жамоатнинг ички ва ташқи муносабатларини бошқариб туриш.

Қадимги бошқарув тизими қуйидаги функциялар билан боғлиқ ҳолда амалга оширилган: иқтисодий, ижтимоий, ҳарбий-сиёсий, ҳудудий.

Иқтисодий функциялар тизимида ишлаб чиқариш ва ижтимоий меҳнат тақсимоти муҳим ўрин тутган. Ҳумладан, деҳқончилик ишлари, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, жамоа хўжаликларида ер ва сувни тақсимлаш, қурилиш ва суғориш-ирригация ишларини йўлга қўйиш, кишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш, товар айирбошлаш ва савдо-сотик алоқалари. Ишлаб чиқаришнинг турли босқичларида режалаштириш, ташкил қилиш, тартибга солиш ва назорат қилиш каби ишларни бажариш вазифалари ҳам пайдо бўлган.

Ижтимоий функциялар жамоалардаги ўзаро алоқаларни тартибга солиш ва мувофиқлаштириш, мунозарали масалаларни ҳал қилиш, жамоанинг ички ва ташқи муносабатларини ҳуқуқий жиҳатдан бошқариб туриш заруриятига асосланган.

Ҳарбий-сиёсий функциялар ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш, ҳарбий қўшинларни ташкил этиш, маконлар ва туманлар ҳудудларида мудофаа ишларини амалга ошириш, туман ва вилоятлар ўртасида ўзаро алоқаларни ўрнатиш ва мунозарали масалаларни ҳал қилиш каби вазифалар асосида ривож топган.

Илк давлатларнинг ҳудудий асосини уларга алоқадор бўлган қўшни деҳқончилик туманлари ташкил этган. Хужалик юритиш мақсадида ўзлаштирилган ҳудудларда аҳоли зич жойлашган бўлиб, улар қадимги “деҳқончилик туман-воҳалари” деб аталган. Уларнинг ҳар бирида ҳосилдор ерлар ва суғориш тизимидан ташқари уй қўрғонлар ва манзилгоҳлар (қишлоқлар), экин экилмаган ерлар ва яйловлар мавжуд бўлган. Қадимги деҳқончилик туманларининг тузилиши табиий-географик, ижтимоий-иқтисодий ва маданий муҳит билан боғлиқ эди. Бир неча туманлар вилоятни ташкил этган.

Юқорида кўрсатилган омиллар билан боғлиқ ҳолда бошқарувнинг **ҳудудий функциялари** ҳам вужудга келган. Ушбу функциялар туман, вилоят ҳудудларида жойлашган қишлоқ жамоалари, туман аҳолиси (бир неча қишлоқ жамоалари) ва вилоят (бир неча туман) аҳолисининг муносабатларини назорат қилиш ва бошқариб туриш заруриятидан келиб чиққан.

Шу тариқа илк давлатчиликка ўтиш жараёни бошланган. Иккинчи босқич жамоанинг ўзини-ўзи бошқарув муассасаларининг йўлбошчи ҳокимиятига тўла бўйсундирилиши билан боғлиқ бўлиб, ушбу жараёнда жамоа аъзолари ўртасидаги ички ва ташқи алоқалар ҳуқуқий тартибот янада такомиллашиб боради. Бу ҳолат эса давлат тизимидаги турли вазифаларнинг ҳуқуқий тартибга солиниши ва ҳокимиятнинг ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштирилишига олиб келади.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки қадимги Шарқнинг илк давлатлари тарихи дастлаб жамиятнинг қуллар ва қулдорларга бўлинишидан бошланмаган экан. Ушбу жараённинг муҳим омилларидан бири мулкий табақаланиш бўлмасдан, синфий қарама-қаршиликка алоқаси бўлмаган жамиятнинг ижтимоий-амалий вазифалар жиҳатидан бўлинишидир. Бу ҳол, энг

аввало, ижтимоий-иқтисодий, ҳарбий ва диний омилларга боғлиқ бўлган. Давлатчиликнинг асослари, сиёсий институтлар шаклландан кейинги чуқур ижтимоий табақаланиш жараёнининг бошланиши билан характерланади.

Илк давлатларнинг ишлаб чиқариш фаолиятида дастлаб озод жамоа аъзоларининг меҳнати муҳим ўрин тутади. Аҳоли сонининг ўсиши ҳамда янги аҳоли жойлаша оладиган ҳудудларга, бўз ерлар ва чорва учун яйлов, майданларга бой манбаларга эга бўлиш эҳтиёжи катта ёки кичик урушларга сабаб бўлган. Доимий ҳарбий тўқнашувлар шароитида баъзи бир давлатлар тор-мор этилиб, баъзи бирлари эса кучайиб борган. Саноксиз асирлар ва хонавайрон бўлган жамоа аъзолари қулликка маҳкум бўлганлар. Уларнинг меҳнатидан ишлаб чиқариш мақсадларида кенг фойдаланилган. Шу тарзда тарихда Қадимги Миср, Оссуриядек ўртамеъна ҳудудга эга давлатлардан (ўрта подшоликлар) кейинчалик йирик, дунёвий миқёсдаги аҳамонийлар салтанатидек давлатлар вужудга келган.

Тарихий маълумотларга кўра, илк темир даврида Ўрта Осиё жанубидаги жамоаларда “уй эгаси”, “қишлоқ оқсоқоли”, “оқсоқоллар кенгаши”, “туман ҳокими” каби мансаблар мавжуд эди. Ижтимоий тузумнинг бу поғонаси илк давлатчиликнинг юқори даражаси бўлиб, у жамоаларнинг ижтимоий ҳаётида ўз обрў-эътибори ва аҳамиятини сақлаб қолди. Жамоа учун ташкилий бошқарув кенг кўламдаги қурилиш, суғориш ва деҳқончилик ишларини ташкил этиш пайтида зарур эди. Йўлбошчи ҳокимларнинг бошқалардан ажралиб туришига қадимги шаҳарларнинг ички қалъасида уларнинг алоҳида жойлашган сарой қўрғонлари мавжудлиги ҳам гувоҳлик беради. Бу ҳокимият жамоанинг ички ва ташқи муносабатларини бошқариб турган. Қадимги туман ва вилоятлар,

шаҳар марказларининг аҳамияти, айниқса ҳарбий тўқнашувлар пайтида янада ошиб, улардан туман аҳолиси учун бошпана, ижтимоий мулкнинг асосини ташкил этувчи чорва подалари учун пана жой сифатида фойдаланилган.

Уй-қўрғон эгаларининг ҳуқуқлари анча юқори бўлиб, улар оила ва жамоадаги иш юритувчилар сифатида анъанавий қишлоқ хўжалик шакллари ривожлантириш, озик-овқат маҳсулотларини кўпайтириш мақсадида турли муносабатларни бошқариб турган. Бу ижтимоий тузумда айрим гуруҳлар деҳқончилик хўжалиги билан машғул бўлган. Шунингдек, тузумда уй чорвачилиги, ихтисослашган ҳувармандчилик, қурилиш ишлари билан шуғулланувчилар, умуман, ишлаб чиқарувчилар бор эди. Ундан ташқари, ишлаб чиқариш жараёнида банд бўлмаган ёки хўжалик ишлари билан камдан-кам шуғулланадиган шахслар ҳам мавжуд бўлиб, бу тоифа кишиларига — уй-қўрғон эгалари, жамоа оқсоқоллари, диний арбоблар, туман ва вилоят ҳокими кабилар кирган. Уларнинг барчаси жамият ҳаёти ва ишлаб чиқариш тартибидан тутган ўрни билан бошқалардан фарқ қилган.

Ўрта Осиё ва Ўзбекистонда илк давлатлар деҳқончиликдан иқтисодий, ихтисослашган ҳувармандчиликнинг ажралиб чиқиши туфайли шаклланган шаҳар марказлари асосида пайдо бўлган.

Ўзбек халқи ва унинг аجدодлари давлатчилик тарихи турли ўтроқ деҳқончилик вилоятлари тарихи билан боғланади. Қадимги Хоразм давлати шулар жумласидандир. Аҳамонийлардан олдинги даврда Хоразмда кучли давлат вужудга келган.

Хоразмда милоддан аввалти VII-VI асрга мансуб катта-катта суғориш иншоотларининг излари аниқланиб, тадқиқ этилган. Амударёнинг ўрта ва қуйи оқими ерларида жойлашган Хоразм давлати ҳудудидан милоддан аввал-

ги VII асрнинг охири - V асрга оид кўпдан-кўп уй-қўрғонлар, қишлоқ ва шаҳар харобалари тадқиқ этилган. Қадимги Хоразм шаҳар марказларидан бири — Кўзалиқир мудрофаа деворларининг тузилиши билан Бақтриядаги Қизилтепа шаҳар деворларининг тузилишида анча ўхшашликлар аниқланди. Тадқиқ этилган моддий манбалар илк темир давридаги Хоразм, Марғиёна, Сўғдиёна ва Бақтрияда бир-бирига яқин маданиятлар ривож топганлигидан далолат беради.

Бақтрия давлатининг ривожланиш санасини милoddан аввалги 700-540 йиллар билан боғлаш мумкин. Янада қадимийроқ маълумотлар, яъни милoddан аввалги IX-VIII асрларга оид археологик манбалар йирик Бақтрия давлати ҳақидаги маълумотларни тасдиқламайди. Бу даврга оид қадимги Бақтрия энг катта манзилгоҳларининг эгаллаган майдони 2 гектардан ошмаган. Мазкур ҳудудда ҳунармандчилик маҳсулотлари, шунингдек, мудрофаа деворлари ҳамда мустаҳкамланган йирик қалъалар қолдиқлари топилмаган. Милoddан аввалги IX-VIII асрларда Ўрта Осиё тупроғида дастлабки кичик давлатлар ва ҳарбий сиёсий бирлашмалар пайдо бўлган.

Ктесийнинг “Персика” асарида қадимги Бақтрия давлати ҳақида, унинг кўп сонли аҳолиси, шунингдек, турли-туман истеҳком ва қалъалари тўғрисида, Осурия подшоси Нин ва Бақтрия подшоси Оксиарт урушлари ҳақида ва бошқа маълумотлар берилган. Маълумки, милoddан аввалги VII-VI асрларда Бақтрияда деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотик юксак даражада ривожланган. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши хусусий мулкчилик ва айирбошлашни келтириб чиқарган, хом ашё ва ҳунармандчилик буюмлари савдо-сотик маҳсулотига айланган. Бақтрия еридаги Бадахшонда қазиб чиқарилган ложувард (лаъл) Эрон, Иккидарё оралиғи ва Миср мамлакатларига олиб борилган. Тахминларга кўра,

Бақтриядан олтин, қўрғошин ҳамда қалай Оссурияга олиб борилган бўлиши ҳам мумкин. Аҳамонийлар даврининг ёзувлари Ўрта Осиёдан Эронга олтин, феруза, лажвард, от ва туялар, хунармандчилик буюмлари кўплаб етказиб берилгани ҳақида хабар беради.

Бу даврда Бақтрия ҳудудида ўтроқ аҳолидан ташкил топган Балхоб, Сурхон, Қундуз, Қофирниҳон, Вахш ва Панж вилоятлари бўлиб, улар ўзида 30 та воҳани бирлаштирган. Бу вилоятлар аҳолисининг маданий муносабатлари, ҳўжаликлар ривожланишининг бир-бирига ўхшашлиги, ишлаб чиқарувчи кучлар ва ижтимоий-иқтисодий муносабатларининг яқинлик даражаси, умумий жойлашув ҳудуди сиёсий вазиятга боғлиқ бўлган ҳудудий уюшмалар, вилоятга қараганда кенгроқ бўлиб, улар ёзма манбалардаги “мамлакат”га тўғри келиши тахмин қилинади. Аммо бундай уюшмаларга унча катта бўлмаган маъмурий ҳудудий ташкилотлар пойдевор бўлганлиги сир эмас.

Аҳоли аралаш ҳудудларда жойлашган ўтроқ вилоятлар сиёсий уюшмаларининг шаклланишини кучайтирган омилларидан бири ташқи ҳужум хавфи бўлиб, у айниқса даштлардаги кўчманчи қабилалар томонидан кучайиб борган. Милоддан аввалги VII-VI асрларда Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг кўпгина тоғлик ва дашт вилоятларидаги кўчманчилар қурол-ярғони ривожлантириш соҳасида катта ютуқларга эришиб, маҳаллий ўтроқ деҳқончилик аҳоли учун жуда хавфли ҳарбий кучга айланган.

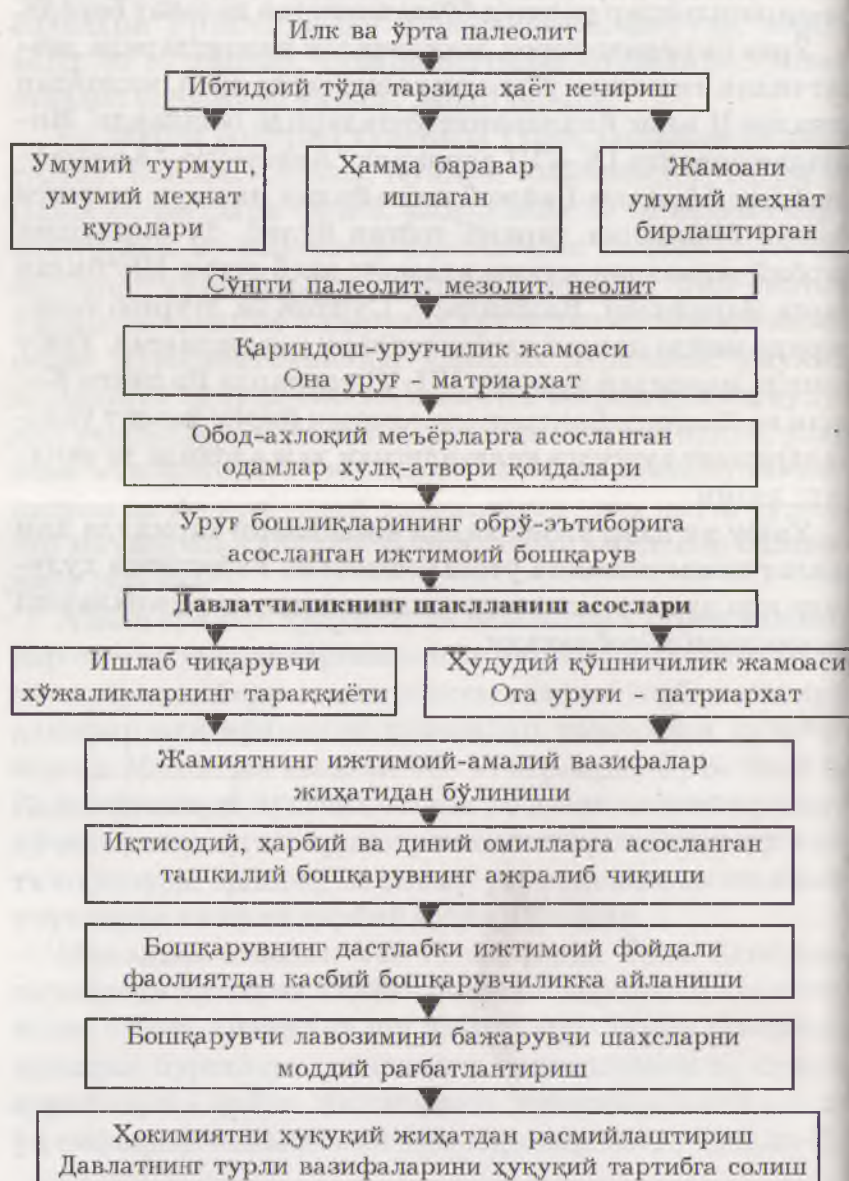
Милоддан аввалги VII-VI асрларда Ўрта Осиё шаҳарларида мудофаа тизими биринчи даражали аҳамиятга эга бўлиб, айнан ана шу даврда мустаҳкам деворлар, мудофаа буржлари, хандақлар, ҳимояланиш ва ҳужум қуроллари - найза, ўқ, ханжар, жанговар болталар ва ўқ сифатида ишлатилган тош ядролар пайдо бўлади. Бу

миълумотлар доимий ҳарбий тўқнашувлар ва сиёсий қарам-қаршилиқлар мавжуд бўлганлигидан далолат беради.

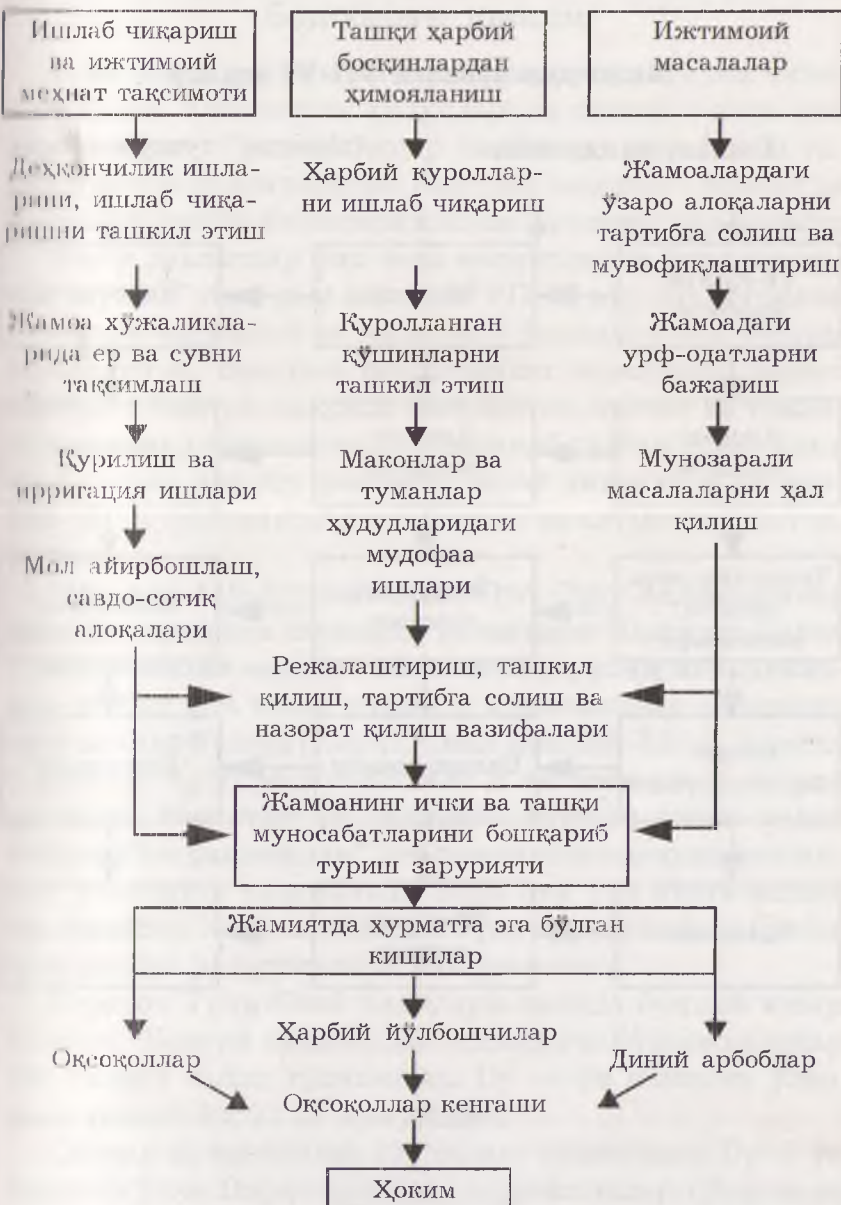
Ўрта Осиёнинг ўтроқ деҳқончилик вилоятларида давлатчилик тизимига ўтиш жараёни жуда эрта, милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида бошланди. Милоддан аввалги IX-VIII асрларда “Авесто”да “Арешайена” ёки “Арёнам Вайжо” номи билан машҳур қадимги сиёсий бирлашма таркиб топган бўлиб, бу бирлашма ҳарбий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этган. Шу билан бирга Зарафшон, Қашқадарё, Сурхон ва Мурғоб воҳаларида майда давлат ташкилотлари ривожланган. Ушбу ўринда милоддан аввалги VII-VI асрларда Қадимги Хоразм ва Қадимги Бақтрия мисолидаги йирик давлат уюшмаларининг вужудга келганлигини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим.

Ушбу уч давр ўзбек халқи аجدодлари тарихида ҳам давлатчилик тизимига ўтиш босқичи ва Ўзбекистон ҳудудида илк давлатчиликнинг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари ҳисобланади.

Ибтидоий жамиятнинг асосий белгилари

Ижтимоий мансаблар ва бошқарувнинг пайдо бўлиш асослари

Милоддан аввалги VII-VI асрлар

Бошқарув тартиби

“Авесто” тушунчалари

1.3. Қадимги давлатчилик турлари ва бошқарув шакли

Ёзма манбалардаги маълумотларга кўра, Ўрта Осиё, кумладан, Ўзбекистон ҳудудларида ривож топган илк давлатларни — подшоликлар ташкил қилган. Юнон та-рихшунослари асарларида Бақтрия подшоси Оксарт ва Хоразм подшоси Фарасмон ҳақида маълумотлар мавжуд.

Ушбу давлатлар бир неча вилоятларни бирлаштир-ган, шунинг учун ҳам мил. авв. VII-VI аср давлатчилик тизимига марказий ва маҳаллий бошқарув хос бўлган. Мисол учун, Бақтрия подшосининг қароргоҳи давлат пойтахти Бақтра шаҳрида жойлашган, вилоят ва туман-ларни маҳаллий ҳокимлар бошқариб турган. Аммо ёзма манбаларда ана шу даврнинг сарой унвонлари ва ҳар-бий-маъмурий мансаблари ҳақида маълумотлар келти-рилмаган.

Мил. авв. 540-330 йилларда Ўрта Осиё **Аҳамонийлар** давлати таркибига кирган. Бу давлатнинг бошқарув шакли **чекланмаган подшо ҳокимияти (мутлақ монархия)**-дан иборат эди. Олий ҳукмдор аҳамонийлар сулоласи-нинг вакили бўлган (Қир II — мил. авв. 558-530 й., Камбиз — 530-525 й., Доро I — 522-486 й. ва бошқалар). Доро I давлатни **“хшатра” — “вилоят”** тушунчасидан келиб чиққан **“сатрапликлар”** деб номланган алоҳида маъму-рий ўлкаларга тақсимлади. Мил. авв. 518 йилга келиб, аҳамонийлар Ҳинд водийсидан Ўрта ер денгизигача бўлган ҳудудларда ўз ҳукмронлигини ўрнатган.

Геродот Ўрта Осиё халқлари ҳақида бундай хабар қилади: “Бақтрияликлардан эгларгача бўлган халқлар 360 талант солиқ тўлаганлар. Бу — ўн иккинчи ўлка. (Бир талант 25, 92 кг. кумушдир).

Саклар ва каспийлар 250 талант тўлаганлар. Бу — ўн биринчи ўлка. Парфияликлар, хоразмликлар, сўғдлар ва

арийлар 300 талант тўлаганлар. Бу — ўн олтинчи ўлка”.

Сатрапликларда бошқарув тизими. Ҳар бир маъмурий ўлка ҳокими (қадимги форс тилида - “хшатрапана”, юнонча - “сатрап”) аҳамонийлар подшоши фармонига кўра тайинланган.

Масалан, Бақтрияни идора қилган сатраплар Аҳамонийлар сулоласи вакиллари (мил.авв.522 йилдан бошлаб, мил.авв. 423 йилгача қадимги форс подшоларининг ўғиллари ва ака-укалари) бўлган.

Сатрап ўз ўлкасида вилоят, туман ҳокимлари ва қишлоқ оқсоқолларига таянган ҳолда бошқарувни амалга оширган. Унинг вазифалари сатрапликнинг хавфсизлигини таъминлаш, ҳарбий юришлар пайтида ўлкадан марказга қўшинлар юбориш, йиллик солиқларни белгиланган турларда ва миқдорда йиғиб олиб, марказий давлат газнасига етказиб беришдан иборат бўлган.

Сатрапликларнинг бошқарув ташкилотига турли мансаб ва лавозимлар мавжуд эди (девонхона бошлиғи, хазинабон, солиқ йиғувчи, суд ишларини юритувчи, хат-тот-котиб, хўжалик ишлари бошлиғи). Сатрапларнинг фаолиятини назорат қилувчи шахс - “подшонинг кўзлари ва қулоқлари” - айғоқчи, қадимги форс битикларида “гаушака” деб аталган. У сатрапдан мустақил бўлиб, сатрапликларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва айнан сатрап фаолияти аҳволи ҳақида подшога маълумот етказиб турган.

Ўрта Осиё сатрапликлари муайян миқдорда белгиланган кумуш солиқлардан ташқари қишлоқ хўжалик, чорва ва хунармандчилик маҳсулотлари шаклида ҳам ўлпон тўлашга мажбур эдилар.

Эрондаги қадимги Персепол шаҳридаги Доро I ва Ксеркс подшолар сарой деворларидаги бўртма расмларда турли халқларнинг ўлпон келтириш манзараси тасвирланган. Бу расмлар қадимги Шарқ халқаларининг ўзига

қос қуруллары, кийим бошлари ва қиёфасини кўрсатиб туради. Сўғдийлар етти кишидан иборат бўлиб, подшога идишлар, газмол, номаълум ҳайвон териси ва икки қўйни етаклаб келаётган ҳолатда тасвирланган. Саклар туяни чўққили қалпоқларда тасвирланиб, кийим-кечакларни кўтариб, отни етаклаб бормоқдалар. Бақтрияликларнинг беш вакилининг идишларни ва туяни олиб бораётган, хоразмликларнинг дудама ханжар, ҳарбий болта, билагузук ва отни олиб келаётган ҳолатлари тасвирланган.

Бу расмларда Сўғдиёна, Бақтрия, Хоразм ва саклар ўлкасидан бўлган солиқ тўловчиларнинг аҳамонийлар подшосига турли хил буюмлар (кулолчилик, тўқувчилик, заргарлик, ҳарбий қуруллар), қадимги Шарқда машҳур бўлган от ва туяларни олиб келаётган ҳолатлари тасвирланган. Ундан ташқари қадимги форс ёзувларига кўра, Ўрта Осиё вилоятларидан Эронга олтин ва қимматбаҳо тошлар – ложувард (лаъл), фируза олиб келинган. Суза шаҳрида топилган ёзувларда Доро I бундай ёшлон қилади: “Сузадаги саройни мен бино қилганимда унинг безаклари узоқ юртлардан олиб келинди.. олтин Сард ва Бақтриядан, ялтироқ тошлар ва ложувард Сўғдиёнадан, фируза Хоразмдан...”.

Солиқ йиғилиши қишлоқ оқсоқоллари, туман ва вилоят ҳокимлари зиммасига тушган. Солиқлар сатраплар саройи ғазна омборхоналарида тўпланган. Сатрап ўлка миқёсидаги солиқларнинг йиғиб олиниши жараёнини назорат қилган. Сарой хазиначиси ва ҳисобчилари туман ва вилоятлардан етказиб берилган солиқлар турлари ва миқдори асосида иқтисодий-молиявий ҳисоботлар тайёрлаганлар. Ушбу маълумотлар марказий давлат солиқ ташкилоти томонидан режалаштирилган муддатда, маҳсуе алоқа тизими хизматчилари – чопарлар орқали форс подшоси қароргоҳига жўнатилган.

Сатрапликлар хазиначидан маълум миқдорда айнан сатрапнинг хонадонлари, мансабдорлар ва ҳарбийлар маош сифатида озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминланган (ун, чорва, ёғ, сабзавот, шароб, пиво ва бошқалар).

Забт этилган ҳудудларни идора қилиш мақсадида, подшо буйруқларини жойларга ўз вақтида етказиш ва сатрапликлардан турли маълумотларни тезкор олиш учун, аҳамонийлар давлатида махсус алоқа хизмати ташкил қилинган эди.

Ўрта ер денгизи бўйидаги Кичик Осиёда Эфес шаҳридан бошланган “Шоҳ йўли” қадимги Форс давлати пойтахтларидан бири – Суза билан боғланган (масофаси 2470 км). Ушбу йўлнинг шарқий тармоқлари Бақтрия орқали Сўғдиёна ва Ҳиндистонгача давом этган.

“Шоҳ йўлида” хавфсизликни таъминлаш учун ҳарбий истехкомлар ва махсус масканлар қошида озиқ-овқат омборхоналари барпо этилган эди. Ҳар бир 30 км масофада чопарлар учун дам олиш ва отларни алмаштиришга имкон яратилган. Хизмат сафарида давлат ишларини амалга оширувчи мансабдорлар (ҳисобчилар, ҳарбийлар, текшириш ва назорат хизмати вакиллари) ушбу йўлда жойлашган омборхоналардан озуқа билан таъминланган.

Қадимги юнон тарихшуноси Ктесийнинг хабарига кўра, Бақтра шаҳридан давлат пойтахти Сузага отланган амалдор ўз хизмат сафари даврида ҳар куни 1-1,5 кг ун, 1 литр шароб ёки пиво ҳамда маълум миқдорда гўшт билан бепул таъминланган.

Македониялик Александр давлати. Мил. авв. 334-330 йилларда македониялик Александрнинг (Шарқда-Искандар Зулқарнайн, Искандар Румий) ҳарбий юришлари натижасида, юнон-македон қўшинлари Кичик Осиё, Миср, Иккидарё оралиғи ва Эрон ҳудудларини забт этадилар. Юнон-македон қўшинлари Окс-Амударёдан ке-

чиб ўтиб, Сўғдиёна ва Яксарт-Сирдарёга яқин жойлашган Уструшона вилоятига хужум қиладилар. Мил. авв. 329-328 йилда Бақтрия ва Сўғдиёнада Спитамен бошчилигида юнон-македонларга қарши кураш бошланади. Александр кўзголонни тор-мор қилади ва Бақтрия, Сўғдиёна ҳамда Уструшонанинг бир қисмини истило қилиб, мил. авв. 327 йилда Ҳиндистонга хужум бошлайди. Хоразм, Чоч (Тошкент воҳаси), Фарғона ва саклар юрти мустақил бўлиб қолади. Сўғдиёна, Бақтрия, Марғиёна ва Парфия македониялик Александрнинг давлатига қўшилиб, кейинчалик уларнинг тупроғида айрим юнон-македон давлатлари вужудга келади.

Шарқда Александрнинг бошқарув фаолияти дастлаб Юнонистоннинг айрим демократик анъаналарига (ҳарбий йўлбошчилар кенгаши, қўшинлар йиғини) асосланган эди. Қўшинлар йиғинида суд ишлари кўриб чиқилган, жиноят ва жазо масалалари муҳокама қилинган. Жиноят турлари ичида энг оғирлари - подшога қарши фиғна, хиёнат, исёнга даъват ҳисобланиб, ушбу ҳаракатлар учун битта жазо - ўлим жазоси белгиланган. Қатл этиш қарори қўшинлар йиғинида қабул қилинган. Юришлар тугаганидан сўнг, Александр Шарқда барпо этган энг давлат ҳудудларида ахамонийлардан мерос қолган идора-тартиб усулларини ўзгартирмаган. Сатраплик институти ва солиқлар йиғиб олиш тизими ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Ўрта Осиёда, забт этилган вилоятлар ва шаҳарларни бошқариш учун юнон-македон саркардалари билан бирга маҳаллий ҳокимлар ҳам жалб этилган. Ёзма манбалардан маълумки, Александр даврида маҳаллий аҳоли вакилларида Фратаферн — Гирканияда, Артабоз — Бақтрияда, Оксиарт ва Хориен — Сўғдиёна вилоятларида ҳокимлик қилар эди. Мил. авв. 325 йилда Оксиарт идорасига Паропамис - Ҳиндикуш вилояти топширилди

(Александр Оксиртнинг қизи Равшана - Роксанага уйланган эди).

Мил. авв. 325-324 йилларда македонлар яроғ-аслаҳалари билан қуролланган маҳаллий аҳоли қўшинлари юнон-македонлар армияси сафига жалб этилади. Александр маҳаллий ҳокимият вакилларига нисбатан мақсадли сиёсат олиб борган. Мил. авв. 324 йилда Суза шаҳрида ун мингта юнон-македон аскарлари маҳаллий аёлларга уйланади. Александр ва саркарда Гестеион Доро III нинг қизларига ҳамда саркарда Салавка Спитаменнинг қизи Апамага уйланадилар.

Бундай ёндашув аниқ сиёсий мақсад - янги давлатчилик барпо этиш ғояси билан боғланган эди. Бу давлат нафақат турли халқларнинг сиёсий бирлашмаси бўлмай, балки унинг келажакда македонлар ва Шарқ зодагонлари қон-қариндошлик ворислигига таянган давлатга айланиши режалаштирилган эди.

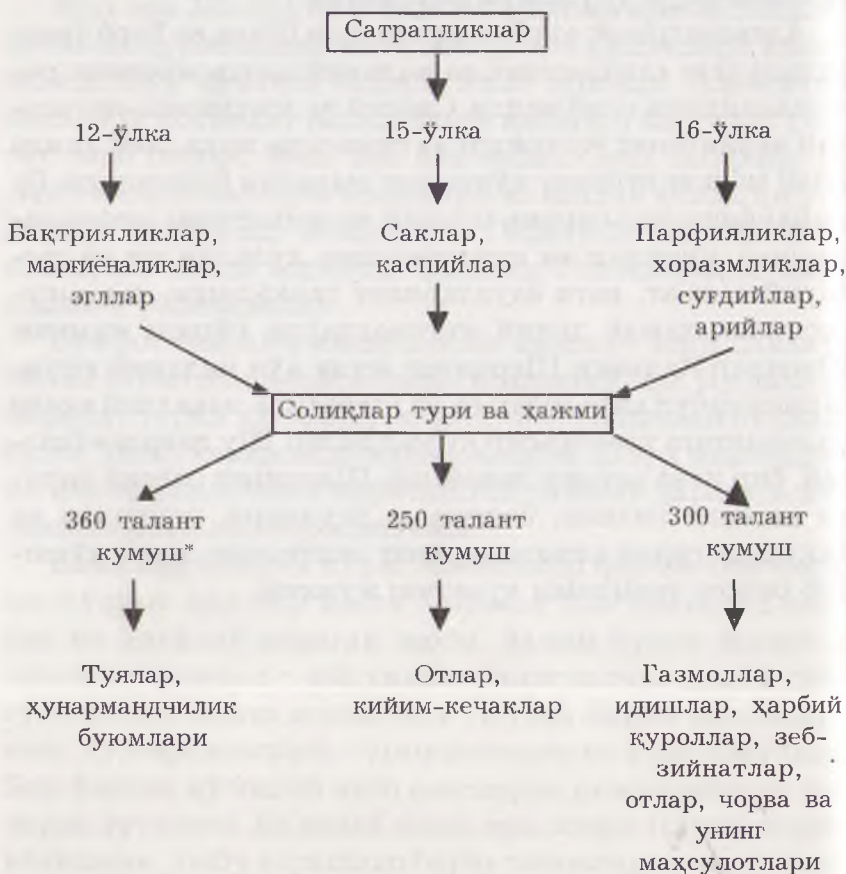
Ёзма манбаларга кўра, Александр фантастик ғояга эга бўлган: ҳар бир инсон нафақат ўзи таваллуд топган ва авайлаб-асраган юрти, балки бутун жаҳон - инсонлар замини - ойкумена, унинг ватани деган туйғуси билан яшаш лозим эди. Шунда барча инсонларнинг дунёқарашлари, турмуш-тарзи ва урф-одатлари бир-бирига қўшилиб янги асосларда ривожланиши назарда тутилган. Қадимги юнон муаллифи Плутархнинг айтишича, ушбу қарашлар барча инсонларни ягона халқ сифатида умумий қонунга риоя қилган ҳолда, ягона давлатда бирлаштириш мақсади билан боғланган. Улар "барча учун ягона бўлган қуёш нурлари сингари ягона адолатга интиларди".

Кўплаб халқлар ва мамлакатларни бирлаштириб ягона давлат тузиш ғояси, инсонларни умумий онг ва ягона тафаккурга бўйсундириш ғояси янгилик эмас эди. Бун-

дай мақсадни қадимги форс подшолари ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйганлар, шу туфайли мил. авв. 490 йилда юнон-форс урушлари бошланган.

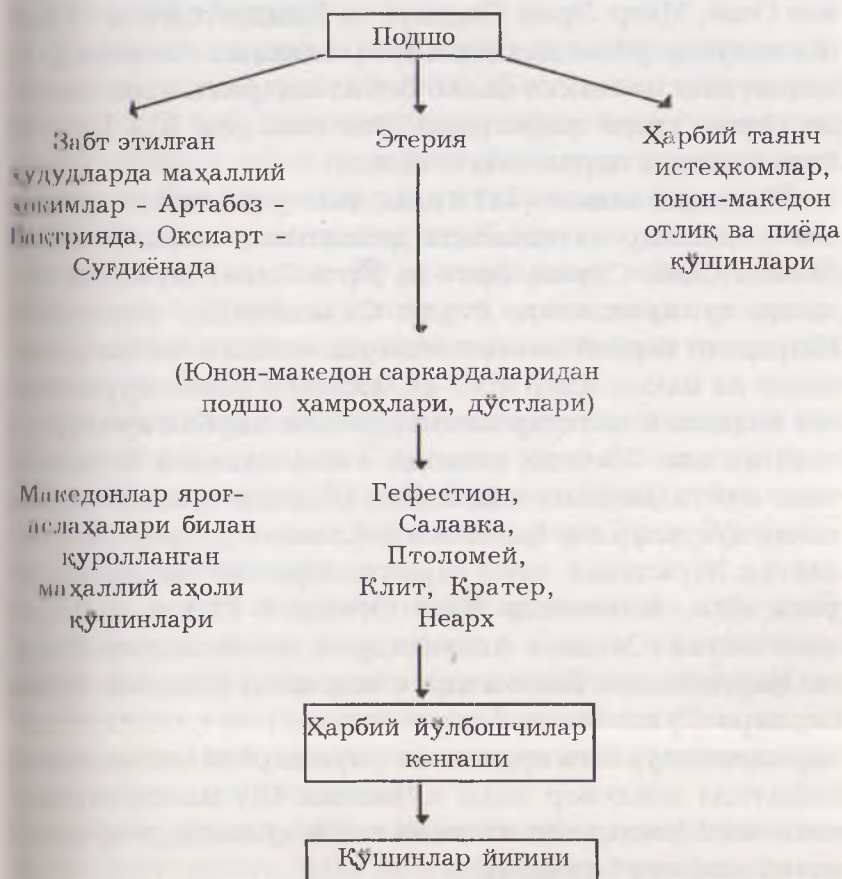
Александрнинг ҳарбий юришлари Шарқ ва Ғарб ўрта-сидаги кенг савдо-сотиқ ва маданий алоқаларининг ривожланишига олиб келди. Сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий вазиятнинг ўзгариши натижасида маҳаллий ҳамда юнон маданиятининг қўшилиш жараёни бошланади. Бу жараённинг таъсирини моддий маданиятнинг ривожланишида, қурилиш ва меъморчилик, кулолчилик ва тасвирий санъат, янги ёзувларнинг тарқалиши, тангашу-носликда ҳамда диний эътиқодларда кўриш мумкин. Юнонлар Қадимги Шарқнинг жуда кўп маданий ютуқларини қабул қиладилар ва ўз навбатида маҳаллий аҳоли маданиятига ҳам таъсир кўрсатдилар. Шу даврдан бошлаб, бир неча асрлар давомида, Шарқнинг сиёсий тарихи (давлат тизими, бошқарув усуллари, қонунлар ва ҳуқуқ)да турли анъаналарнинг синтезини, яъни қўшилиб ривож топишини кузатиш мумкин.

Ўрта Осиё вилоятлари аҳамонийлар давлати таркибида

*Бир талант 25,92 кг кумушдир.

Осиёда Александрнинг бошқарув фаолияти асослари

Салавкийлар давлати. Македониялик Александрнинг ҳарбий юришлари натижасида Болқон ярим ороли, Кичик Осиё, Миср, Эрон, Сирдарё ва Ҳиндистонгача қўзилган ҳудудда улкан давлатга асос солинади. Александр бу давлатнинг пойтахти қилиб Бобил шаҳрини эълон қилади. Аммо унинг вафотидан сўнг (мил.авв. 323 йил) бу йирик давлат парчалана бошлади.

Милоддан аввалги 312 йилда, тахт учун бўлган тўхтовсиз курашлар натижасида давлатнинг шарқий қисми (Кичик Осиё, Сурия, Эрон ва Ўрта Осиё) саркарда Салавка ҳукмронлигига ўтади. Салавкийлар ҳокимияти Шарқдаги ҳарбий манзилгоҳларда жойлашган юнон-македон ва македонлар яроғ-аслаҳалари билан қуролланган маҳаллий халқлар вакиллариининг ҳарбий кучларига таянган эди. Умуман олганда, юнон-македон ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида Шарқда кўплаб ҳарбий таянч нуқталарини барпо этиш Александр даврида бошланган. Жумладан, юнон тарихчилариининг маълумотларига кўра, Александр Ўрта Осиёда 8-12тача шаҳарга асос солган (Оксдаги Александрия, Александрия Эсхата, Марғиёнадаги Александрия ва ҳоказо). Уларнинг баъзи бирлари Сўғдиёна ва Бақтрияда вайрон қилинган шаҳарларнинг ўрнига қурилгани учун ҳарбий истехкомлар сифатида пойдевор тоши қўйилган. Шу шаҳарлардаги юнон-македонларнинг отлик ва пиёда қўшинлари қўриқчи вазифаларини бажарган.

Салавкийлар давлати яхлит бир халқ ёки элатлардан иборат бўлмай, мазкур давлат турли этник гуруҳларни ҳарбий йўл билан бирлаштириш орқали вужудга келган эди. Давлат бошқарувининг барча сиёсий, ҳуқуқий ва ижтимоий йўналишлари подшо саройи билан боғлиқ бўлиб, бу давлат бошқарувида катта аҳамият касб этган. Аҳамонийлар давридаги сингари салавкийлар давлатида ҳам кўпгина давлат ишларини олиб боровчи девонхона

мавжуд бўлган. Айрим манбалар салавкийлар саройидаги хат-ҳужжат ишларининг бошлиғи лавозими ҳақида маълумотлар беради.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, салавкийлар давлатида анчагина мураккаб солиқ тартиби жорий қилинган бўлиб, салавкийлар ҳукмдорлари ўзларигача мавжуд бўлган солиқ тартибини ўзлаштирган ҳолда, унга бирмунча ўзгартиришлар киритишга муваффақ бўлган. Деҳқонлардан ер солиғини йиғиб олиш сатрап ҳокимларининг вазифаси эди. Бу солиқларнинг миқдори аниқ белгиланган бўлиб, вилоятлардан келадиган солиқларнинг умумий миқдори қишлоқ жамоаларидан тушадиган солиқларга боғлиқ бўлган.

Милоддан аввалги 293 йилда давлатнинг шарқий вилоятларига Салавка ва Спитамен қизи Апаманинги ўғли Антиох ҳоким вазифасини бажарувчи бўлиб тайинланди. Она авлоди томонидан Антиох учун Ўрта Осиё ота-боболари юрти бўлган.

Унинг ҳоким лавозимига тайинланишида ҳам ушбу қариндошчилик ҳисобга олинган. Демак, салавкийлар даври бошқарув тизимига хос асосий хусусиятлардан бири давлатдаги ҳукмрон шахс вакиллари юнон-македон ва маҳаллий зодагонларнинг наслий томондан арабаш бўлиши лозимлигидир.

Антиох кўпдан-кўп салавкийларга қарши қўзғолонларни бостиришга, янги истехкомларни қуришга, отаси ва шахсан ўзининг номидан танга пулларни зарб этишга ва бошқа давлат ишларини бажаришга мажбур бўлади. Ниҳоят милоддан аввалги 280 йилда Салавканинги ўлимидан сўнг Антиох йирик давлатнинг подшоси бўлиб, 20 йил давомида ҳукмронлик қилади.

Юнон-Бақтрия давлати. Салавкийлар давлатида тахтни эгаллаш учун ўзаро кураш авж олади. Милоддан ав-

валги III асрнинг ўрталарида салавкийлар давлатидан Бақтрия ажралиб чиқади. Юнон муаллифининг маълумотларига кўра: “Диодот, бақтрияликларнинг минг шаҳарлари ҳокими ўзини подшо деб эълон қилади”. Шундай қилиб, Юнон-Бақтрия давлатининг тарихи бошланади. Бу давлатга салавкийлардан мустақил бўлган яна бир давлат - Парфия рақобат қилиб, кейинчалик у қудратли Рим империясига қарши кураш олиб боради.

Юнон-Бақтрия давлатининг гуллаб-яшнаган даври милоддан аввалги III асрнинг иккинчи ярми ва II асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Юнон-Бақтриянинг маркази Бақтра шаҳри эди. Давлат бир неча деҳқончилик вилоят ва туманларини ўз ичига олган. Юнон-Бақтрия давлати марказлашган бўлиб, вилоят ва туман ҳокимлари подшога бўйсунар эдилар. Подшо юнон-македон авлодларидан (Диодот, Евтидем, Деметрий, Евкратид) бўлган.

Юнон-Бақтрия давлат тузуми македониялик Александр даврида жорий этилган сиёсий анъаналарга асосланган. Подшо фаолияти ҳарбий кучларга ва вилоятлар ҳокимларига таянган эди. Муҳим савдо йўллари бўйида ҳарбий-стратегик ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлган жойларда таянч истеҳкомлар ва қалъа-паноҳгоҳлар қурилган.

Милоддан аввалги III-II асрларда турли давлатлар ўртасидаги низолар ва урушларга қарамай, шу давр ижтимоий-иқтисодий ҳаётида босқичма-босқич ривожланиш жараёнларини кузатиш мумкин (қишлоқ хўжалиги, хунармандчилик ва шаҳарларнинг ривожланиши борасида).

Куюшон давлати. Милоддан аввалги II асрнинг ўрталарида Юнон-Бақтрия давлати тинимсиз урушлар олиб боришга мажбур бўлиб, ҳарбий-сиёсий қудратини йўқотиб бошлайди. Бундан фойдаланган юэчжи қабилалари

миллоддан аввалги 140-130 йилларда Юнон-Бақтрия подшолигини босиб оладилар.

Милоддан аввалги I асрда юэчжи қабилалари уюшмасида Гуйшуан (Кушон) ҳокимлиги анча кучайди. Олимлар фикрига кўра, дастлаб гуйшуан қабиласи Сурхон воҳасида жойлашган ва уларнинг пойтахти Далварзин шаҳри (Шўрчи тумани) бўлган. Подшо Кужула Кадфиз даврида Кушон ҳокимлиги ҳудуди анча кенгайиб, давлат таркибига Жанубий Тожикистон, Афғонистон ва Кашмир ерлари қўшиб олинган.

Кушон подшолари ичида энг машҳури Канишка даври бўлиб, бу даврда (I-II асрлар) давлат улкан салтанатга айланди. Кушон подшолиги Сурхон воҳаси, Жанубий Тожикистон, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон ва Шарқий Туркистон ҳудудларини ўз ичига олган. Канишка замонида пойтахт Пешоворга кўчирилади. Қадимги дунё тарихида машҳур бўлган Рим, Парфия, Хитой давлатлари каби Кушон подшолиги ҳам йирик қудратли давлатлардан бирига айланди. Хитой муаллифи Сюань Цяннинг ёзишича, Канишка подшолик қилган даврда унинг шон-шухрати қўшни мамлакатларга ёйилди.

Шуниси диққатга сазоворки, Ўзбекистон ҳудудининг асосий қисми (Хоразм, Зарафшон, Қашқадарё, Тошкент ва Фарғона воҳалари) Кушон давлати таркибига кирмаган. Ушбу ҳудудларда бошқа маҳаллий давлатлар ривожланиб, кушон маданиятига хос анъаналар деярли тарқалмаган. Бундан тапқари, Кушон давлатининг шимолий чегаралари Кўхитоғ, Бойсун ва Ҳисор тоғлари орқали ўтгани ҳақида Бойсун туманидаги Дарбанд атрофида топиб текширилган йирик, мустаҳкам мудофаа деворлари далолат беради. Улар ҳарбий таянч нуқта сифатида давлат чегараларида барпо этилган.

Кушонлар сулоласи ёзма манбалар асосида ва тангашунослик тадқиқотлари орқали ўрганилган. Кушонлар

даврида чиқарилган илк тангаларнинг бир томонида Юнон-Бақтриянинг сўнги подшоши Гермей тасвири, иккинчи томонида эса “кушонлар ёғбуси Қужула Қадфиз” деган сўзлар бор. Демак, дастлаб Кушон ҳокимлари ўз номларини “подшо”, “шоҳ” тушунчалари билан боғламаганлар. Аммо Кушон давлати ҳудудининг кенгайиши ва сиёсий-ҳарбий аҳамиятининг ўсиб бориши билан бирга танга пулларда “шоҳ”, “шоҳлар шоҳи” атамаси кўпдан-кўп учрайди. Бундай ўзгаришлар давлатнинг ҳарбий қудрати кўпчилик мамлакатлар томонидан тан олинганини изоҳлайди.

Подшо Канишка I ўзидан олдинги давлатни бошқарув анъаналарини сақлаб қолди ва давом эттирди. Маълум вилоятлар ва шаҳарлар давлат тепасида турувчи олий ҳукмдор ноиблари томонидан бошқарилар эди. Бундай ноиблар подшо томонидан тайинланиб, унинг энг яқин ва ишончли вакиллари ҳисобланган. Улар олий ҳукмдорга сўзсиз итоат этиб, доимий равишда давлат хазинасига ўлпонлар тўлаб турганлар. Кушонлар даврида маҳаллий аҳолидан йиғиладиган солиқ тартиби ҳақидаги маълумотлар бизгача сақланмаган бўлса-да, бундай тартиб мавжуд бўлганлиги аниқ.

Кушон подшолиги иқтисодиётининг асосини суғорма деҳқончилик, савдо ва ҳунармандчилик ташкил қилган. Ҳунармандчилик турли касблардан иборат бўлган: кулчилик, ҳарбий қурооллар ясаш, заргарлик, темирчилик, тўқувчилик.

Канишка даврида Ҳиндистондан тарқалган Будда дини давлат динига айланди. Оромий ва юнонлар ёзувлари асосида кушон ёзуви вужудга келган.

Кушон давлатининг инқирозга учраши Юнон-Бақтрия ва Рим салтанати тарихий тақдирига анча ўхшаб кетади. Бу давлатларнинг барчаси қулаш арафасида тинимсиз урушлар олиб боришга мажбур бўлганлар. IV

ерга келиб Кушон подшолиги асосий ҳудудларидан маҳрум бўлди. Кушонларнинг айрим мулклари фақат Шимолий Ҳиндистондагина сақланди.

Ўзбекистонда қадимги маҳаллий давлатчилик тарихи Қанг, Давон ва Хоразм давлатлари ривожини билан узвий боғланади.

Қанг давлати милоддан аввалги III асрнинг бошларида пайдо бўлган. Дастлаб унинг ҳудудий асосини Тошкент воҳаси ташкил этган. Қанг давлатининг ташкил топиш сабабларидан бири ташқи ҳарбий ҳужумлардан ҳимояланиш зарурати бўлган. Бу жараён юнон-македон ҳукмронлигига қарши курашлар давридан бошланган. Мисълумки, милоддан аввалги 329 йилда Александр қўшинлари ҳозирги Бекобод ва Хўжанд оралигида Сирдарёдан кечиб ўтадилар ва маҳаллий аҳоли қўшинларига ҳужум қиладилар. Қаттиқ жангдан сўнг Александр ортга қайтиб, Сирдарё бўйида Александрия Эсхата (узқдаги Александрия) шаҳрига асос солади.

Маҳаллий аҳоли томонидан Александрнинг ҳарбий ҳаракатларига билдирилган муносабатлари ҳақида тарихшунос Курций Руф бундай ёзади: “Танаис (Сирдарё) ортидаги скифлар (саклар) давлатининг подшоси македонлар томонидан дарё бўйида солинган шаҳарни қуллик бўйинтуруғи бўлишини сезиб, уни вайрон қилиш ва македонларни дарё қирғоғидан узқ масофага қувиб чиқариш учун катта бир отлик қўшинга йўлбошчи тайинлаб ўз акасини юборади”.

Милоддан аввалги II ва милодий I асрда Қанг давлатининг ҳудуди анча кенгайиб, Тошкент воҳаси, Ўрта Сирдарё ерлари, Талас водийси ва Чу дарёсининг қуйи оқимидаги ерларни ўз ичига олади. Қанг давлатининг шимолдаги пойтахти бўлган - Қанғдиз (Оққўрғон тумани) ва Ўтрор. Қанг ҳукмдорлари уларнинг бирида ёзни, иккинчисидан эса қишлоқни ўтказар эдилар.

Давлат аҳолисининг асосий қисмини ўтроқ (деҳқонлар), ярим ўтроқ ва кўчманчи чорвадорлар ташкил қилардилар. Бундай вазият Қанғнинг табиий шароити ва аҳолисининг машғулотлари билан боғланган. Ўтроқ аҳоли шаҳарлар ва уларнинг атрофиларидаги водийларда яшаб, хунармандчилик ва деҳқончилик билан шуғулланганлар. Дашт туманларида чорвачилик ривожланган.

Ўзбек халқи давлатчилиги тарихида оз ўрганилган масалалардан бири **Давон давлати** тарихидир. Бу давлат шу ном билан Хитой манбаларида тилга олинади (бошқа манбаларда “Паркана”, дейилган). Давон давлати тахминан милоддан аввалги III асрда пайдо бўлган. Давон давлатини тадқиқотчилар қадимги Фарғона деб ҳисоблайдилар. Ёзма манбаларга кўра, “Давон диёрида 70га яқин катта-кичик шаҳар бўлган, аҳолисининг сони бир неча юз мингга етади”. Тадқиқотларга кўра, қадимги Фарғонада 300 минг аҳоли яшаган. Шаҳарларнинг ичида давлат пойтахти ҳисобланган Эрши шаҳри алоҳида аҳамият касб этган. Милоддан аввалги 104-101 йилларда Хитой қўшинлари Давонга юришлар қилиб Эрши шаҳрини қамал қиладилар. Шу пайтда Қанғ давлати қўшинлари ёрдамга келиб, хитойликларга қарши курашда фаол қатнашдилар. Хитой лашкарлари сулҳга рози бўлиб, Давонни ташлаб чиқадилар.

Қадимшуносларнинг тадқиқотлари натижасида Фарғонада кўп сонли уй-қўрғонлар, қишлоқ ва шаҳар харобалари топилиб ўрганилган. Улар айрим ҳосилдор деҳқончилик туманларида жойлашган. Давон давлатининг аҳолиси деҳқончилик билан шуғулланган.

Қадимги Фарғона ўзининг “самовий” отлар зоти билан машҳур бўлган. Ёзма манбалар Хитой императорининг Давонга бостириб кириши сабабини шундай очиб беради: “Давон давлатининг Эрши шаҳрида гаройиб от-

лар мавжудлиги ҳақида саройга хабар келди. Императорнинг “самовий” отларга иштиёқи ортди”.

Давон давлати Хитой, Ҳиндистон ва бошқа Шарқ мамлакатлари билан бўлган халқаро савдода муҳим ўрин тутган.

Милоддан аввалги IV-III-II асрларда **Қадимги Хоразм** мустақил давлат бўлиб, Александр, салавкийлар ва Юнон-Бақтрия давлатлари таркибига кирмаган. Бу ҳол Хоразмда ўзига хос маҳаллий давлатчилик тизими шаклланишига муҳим омил бўлди. Александр даврида Хоразмда Фарасмон исмли подшо ҳокимлик қилган.

Юнон тарихшуноси Арриан бундай хабар қилади: “Александрнинг олдида бир ярим минг чавандозларга пуябошчи бўлиб хоразмликларнинг подшоси Фарасмон отиб келади. У колхлар ва амазонка қабилаларига қўшни бўлиб яшаганлиги ҳақида ҳикоя қилиб, Александрнинг амазонкалар, колхлар ва Эвиксин денгизидаги (Қора денгиз) қабилаларни истило қилиш истаги бўлса, йўл кўрсатувчи бўлишга ва қўшинларининг юриши учун барча шарт-шароитлар яратиб беришга хайрихоҳ эканлигини билдиради”.

Археологик тадқиқотлар натижасида қадимги Хоразм ҳудудларидан кўплаб ёдгорликлар топилган.

Шулардан бири Тупроққалъадир. Кўҳна шаҳар тўғри бурчакли бўлиб, хом гиштдан тикланган қалин девор билан ўралган. Деворларда шинаклар ҳамда буржлар мавжуд.

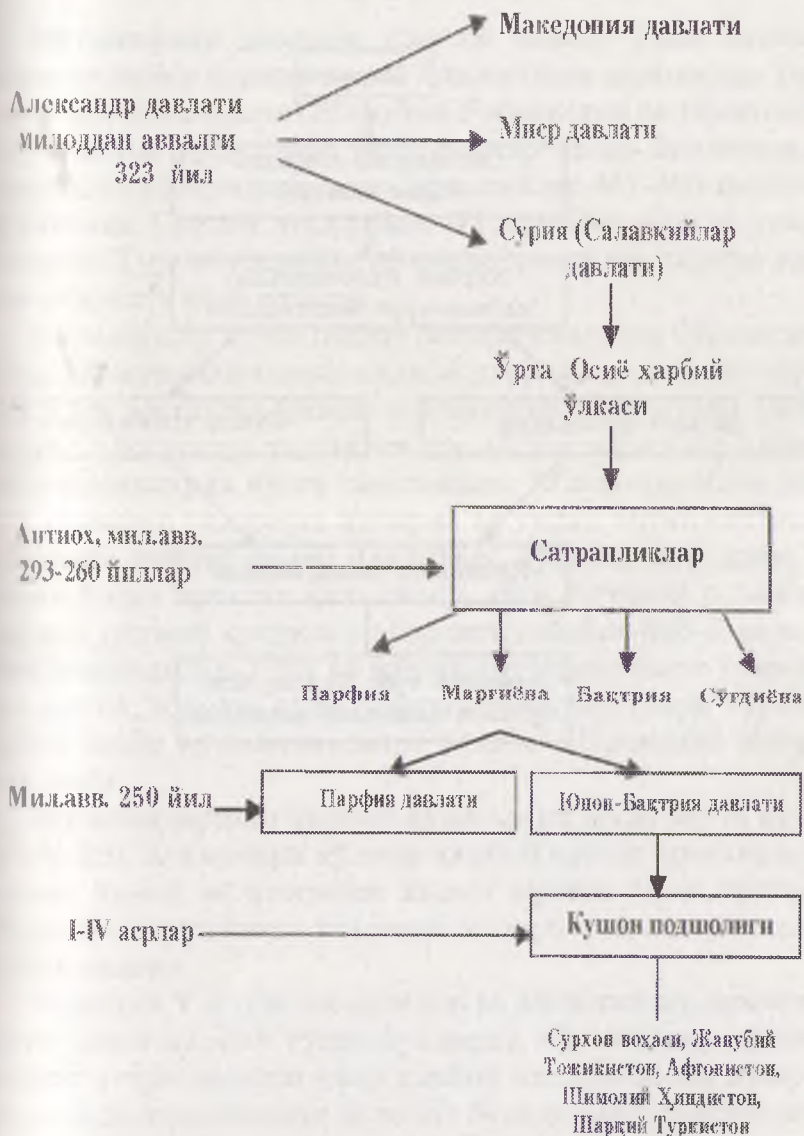
Кўҳна шаҳарнинг асосий иншооти улкан калъа бўлиб, у Хоразм ҳукмдорларининг қароргоҳи бўлган. Тупроққалъада икки қаватли, турли мақсадларда фойдаланилган хоналардан ташқари махсус қабулхоналар, яъни “шоҳлар кошонаси” ҳам очилган. Бу қабулхонадан Хоразм подшолари, шаҳзодалар, йирик зодагонлар ва хўшбўйлар сиймоси акс эттирилган турли хайкаллар топил-

ган. Қабулхонанинг деворлари ва супалари турли тас-
вирлар билан безатилган. Шунингдек, Тупроққалъада
Хоразм подшоларининг архивларидан ёзув намуналари
ҳам топилган.

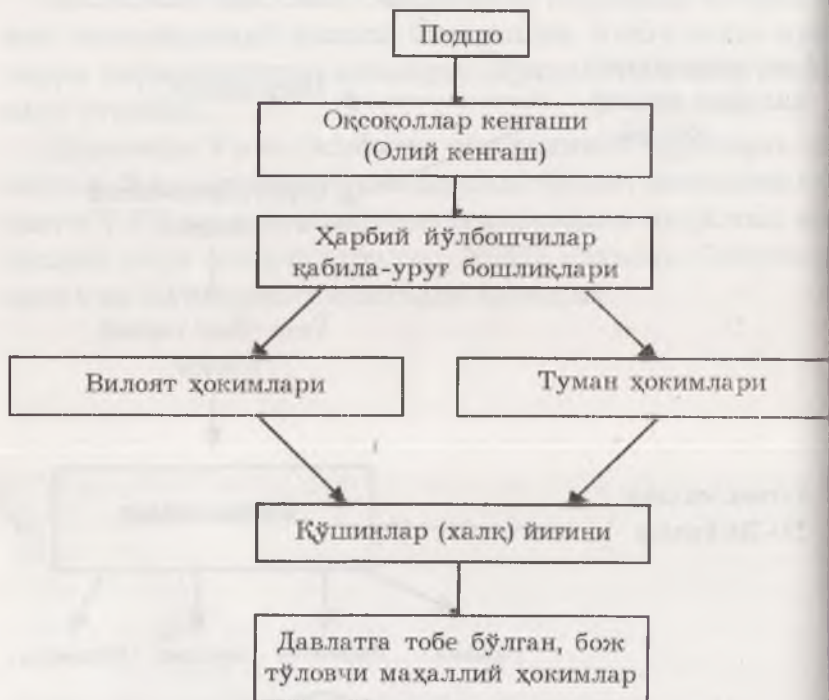
Милоднинг дастлабки асрларида Хоразмда кумуш ва
мис тангалар зарб қилина бошланган. Ушбу танга пул-
ларда хоразмшоҳлар исмлари (Артов, Артомух, Ваза-
мар) учрайди.

Хоразмда Урта Осиёнинг энг қадимги ёзувлари то-
пилган. Улар оромий ёзуви асосида бўлиб, милоддан ав-
валги V-IV асрларга оид сопол сиртидаги чизилган ма-
ҳаллий ёзув намуналаридир. Ушбу ёзувлар Ойбуйир
қалъа ва Куйқирилганқалъада топилган.

Македониялик Александр давлатининг қулаши ва Ўрта Осиёда янги давлатларнинг ташкил топиши

Қанг давлатининг идора-тартиб усули

1.4. Илк ўрта асрлар давлатчилиги тарихи (V-VIII аср ўрталаригача)

Эфталийлар давлати. Сиёсий тарих. Ёзма манбаларнинг хабар беришича, 457 йили (ўша даврларда Тохаристон деб аталган) Жанубий Ўзбекистон ва Шимолий Афғонистон ҳудудлари эфталийлар шоҳи Вахшунвар томонидан бўйсундирилади. Эфталийлар 467-480-йиллар оралигида Сўғдни эгаллайди. VI аср бошларида улар Шарқий Туркистонни босиб олади ҳамда шу тариқа улкан давлатга асос солади.

Эфталийлар ягона подшо бошқарувига эга бўлишган. Ошлавий муносабатлари тахлили уларда патриархал тартибга хос жиҳатлар ривож топганлигини кўрсатади. Патриархал бошқарув тартибига хос айрим жиҳатлар қуйидаги мисолларда кўзга ташланади: “Улар орасидан энг бой кишилар тахминан йигирма ва ундан ортиқ кишини ўзларига шерик қилиб оладилар; дўстлар ҳар доим у билан бирга тушлик қиладилар, унга тегишли неъматлардан умумий ҳуқуқлари борлиги сабабли баб-баравар фойдаланадилар. Дўст ва шерик орттирган шахс ўлимидан кейин, қонунга кўра, тобутга унинг дўстлари тириклайин бирга қўйилиши шарт бўлган” (Прокопий Кесарийский).

Эфталийларнинг ҳарбий қўшинлари жуда катта кучга эга эди. Аскарлари қўлида ҳарбий қурол-яроғлардан гурзи, ўқ-ёй ва асосийси қилич муҳим ўрин тутган. Муҳорабалар пайтида уларнинг отлиқ бўлинмалари етакчилик қилган.

Милодий V асрда сосонийлар ва эфталийлар давлати ўртасидаги ҳарбий тўқнашувларда эфталийлар қўшинининг устун келиши улар ҳарбий маҳоратининг юқори даражада эканлигидан далолат беради. Фирдавсийнинг

“Шоҳнома” асарида Вахшунвор ва Пероз (Феруз) даври воқеалари ҳам ўз аксини топган. Эфталийларнинг подшоси Катулф “Шоҳнома”да шу халқнинг Гатфар номли подшосига ўхшатишган. Гатфар туркийларга қарши кураш олиб борган шахс сифатида Фирдавсий асарида гавдаланган.

Эфталийлар давлати йирик ҳудудни қамраб олган эди. Ўрта Осиёнинг асосий қисми, Шарқий Туркистон тўлиқ равишда ва Шимолий Ҳиндистоннинг айрим қисмлари ҳамда Гандҳара бу давлат таркибига кирган.

Эфталийлар давлатининг ҳудудига, асосан, Сўғдиёна шаҳарлари кирган бўлиб, бу вақтда уларнинг аҳамияти ошганлигини кўришимиз мумкин. Кушония (Каттақўрғон яқинида), Ривдад, Пойканд, Талликон, Варахша каби шаҳарлар эфталийлар ҳукмронлиги даврида ривож топган эди. Эфталийлар давлатининг сиёсий маркази Пойканд шаҳри, давлат бошлиқларининг қароргоҳи эса Варахшадаги сарой бўлганлиги тахмин қилинади.

Эфталийлар йирик давлат тизимини вужудга келтирдилар. Улар Эроннинг сосонийлар давлатига, унинг ҳарбий ҳаракатларига қарши тура олдилар. Сосонийларнинг шарққа юришлари эфталийлар қаршилиги туфайли тўхтатилди. Улар Эрон подшоҳларининг ички сиёсатига ҳам аралашиб турдилар, ҳатто шоҳлардан қайси бирини сайлаш ва тайинлаш масаласини ҳал қилиш ҳам уларнинг қўлида эди. Эрон давлати ҳар йили эфталийларга ўлпон тўлаб турган.

Эфталийларнинг тарих саҳнасида кўзга ташланиши 453-454 ва 457 йиллардаги воқеалар билан боғланган. Эфталийлар уларга ҳужум қилган Яздигерд II қўшинини тор-мор келтириб, Эрон мамлакатининг ичкарасида ҳам талон-тароҷ юришларини амалга оширганлар.

457 йилда эфталий подшоси Вахшунвар Бадахшонни ўзига бўйсундирган.

456 йилда эфталийлар томонидан Хитойга дастлабки йлчилар келган.

Эрон подшоши Пероз эфталийлар давлатининг хужумини олдини олиш мақсадида уларга қарши ҳарбий ҳаракатлар бошлаб юборган, бироқ муваффақиятга эриша олмаган. Жанг чоғида сосонийлар ҳукмдори асирга тушиб қолади ва Византия императори Зенонга ўз жонини халос қилиниши учун ёрдам сўраб мурожаат қилади. Византия ҳукмдори товон тўлаб, уни қутқариб қолади. Асирликдан қутулганидан сўнг Пероз эфталийларга яна қарши чиқиб, иккинчи маротаба мағлубиятга учрайди. Сосонийлар кўшинлари бу гал қопқон ўрага тушиб қолдилар ва аскарларнинг кўпчилиги бу ерда ҳалок бўлади. Мазкур мағлубият натижасида Хуросон ҳудуди тўлиқ равишда эфталийлар қўли остига тушиб қолади. Энди Пероз олдингидан ҳам кўпроқ товон тўлаш мажбуриятини ўз бўйнига олади. Шу тариқа Пероз кетма-кет мағлубиятларга учраб, Эронни эфталийлар қўли остидаги давлатга айлантирган эди.

Византия ёрдамидаги учинчи, 484 йили сўнгги юришида Пероз ўз ҳарбий қисмлари билан улар учун махсус тайёрланган бўри ўраларига тушиб ҳалок бўладилар. Содир бўлган мазкур воқеа натижасида Эрон халқи елкасига эса катта миқдорда ўлпон тўлаш мажбурияти юклатилади.

Ижтимоий-иқтисодий тузум. Эфталийлар давлатида аҳслининг асосий қисми деҳқончилик билан машғул бўлган, қолгани эса кўчманчи чорвачилик билан ҳаёт кечирган. Эфталийларнинг кўпчилиги маҳаллий аҳоли билан аралашиб, ўтроқ ҳаёт тарзига ўтган, шаҳар қабиласи ёки шаҳарликларга хос яшашга мослашганлар. Эфталийларнинг кўчманчи аҳолиси эса кигиз ўтовларга, кенг яйловлар ва сувга бой ерларга эга бўлишган.

Жамиятда зодагонларнинг мавқеи бошқаларга нисбатан устун ҳисобланган. Эфталийлар давлатида — эфталийларнинг юқори табақа вакиллари ер-мулк ва қўрғонларнинг соҳиблари эди. Чунки ўша вақтда шаҳар ҳаёти инқирозга юз тутган, ҳунармандчиликда эса таназзул ҳукм сурган. Эфталий зодагонларининг қарийб барчаси шаҳарларга кўчиб келиб яшай бошлаган. Бой-бадавлат кишилар вафотидан сўнг тошдан ясалган қабрлар - даҳмаларга дафн этилган.

Эфталийларда кушон ёзувининг ривож топган шаклини кўриш мумкин. Мазкур ёзув курсивлиги билан бошқа ёзувлардан фарқ қилиб турган. Алифбосида ҳарфларнинг сони 25 та бўлиб, сўзлар эса чапдан ўнгга қараб ўқилган.

Турк хоқонлиги. VI асрнинг ўрталарига келиб Олтой ва Жанубий Сибир ҳудудларида Турк хоқонлиги пайдо бўлади. 553-555 йилларда саркарда Истеми Шарқий Туркистон ва Еттисув ҳудудларини босиб олади. VI асрнинг ўрталарига келиб эфталийлар давлати таназзулга учрай бошлаган. Турк хоқонлигининг эфталийлар устидан қозонган ғалабаси (563-567 йиллар)дан сўнг Ўрта Осиёда хоқонлик ҳокимияти ўрнатилди.

VI асрнинг 60-70 йилларида Ўзбекистон ҳудудида бир нечта алоҳида мулклар бўлиб, улар расман турк хоқонига бўйсунар эди. Хитой манбаларида Самарқанд Сўғди Кан деган номда юритилган ва уни маҳаллий сулола вакили бошқариб турганлиги баён қилинади. Умуман, Зарафшон, Қашқадарё ва Амударё дарёларининг ҳавзасида тўққизта алоҳида мулкӣ ҳудуд мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири шаҳар ва деҳқончилик туманларига эга бўлган. Тарихий манбаларда алоҳида мулклар Кан сулоласига итоатда бўлганлиги хусусида сўз боради. Ҳар бир маъмурий бирликнинг ўз номи бўлиб, улар қуйидаги-

лардир: Маймурғ, Иштихон, Кушания, Бухоро, Нахшаб, Амул, Андхой ва Самарқанд (Кан). Самарқанднинг ҳокими юқоридаги 9 та мулк орасида каттаси саналган. Бошқалари куч-қудрат жиҳатидан юксак бўлган Самарқанд ҳокими билан ҳисоблашиб муомалада бўлган. Хатто айрим давлат бошлиқлари у билан қуда-андачилик муносабатларини ҳам ўрнатган. Бухоро вилояти ҳокимлари Самарқанд ҳукмдорлари билан қон-қариндош бўлиб, улар умумий аждод тарафидан бир-бирлари билан чамбарчас боғланган эди.

VII асрнинг биринчи чорагида Кеш вилояти кучайиб, давлатнинг пойтахти ҳозирги Китоб ўрнидаги Кеш шаҳри бўлиб қолган. Манбаларга кўра, унинг ҳокими Тиш деган шахс бўлиб, бу даврда мазкур давлат бошлиғи қудратли ҳукмдорга айланади. VII асрнинг ўрталарида эса Кеш ҳукмдори - Шишпир бутун Сўғднинг ҳукмдори сифатида тан олинган. У ўз номидан тангалар зарб эттирган, бошқа давлатларга эса расмий элчиларни юбориб турган. Жумладан, у Хитой давлати билан дипломатик алоқалар ўрнатган. Кейинроқ, тахминан VII асрнинг иккинчи ярмида - Ахурпат ҳукмронлик қилган даврда, Кеш ва Самарқанд ўртасидаги қаттиқ курашлар оқибатида Самарқанд сиёсий жиҳатдан ҳукмронликни ўз қўлига қайтариб олишга эришади. Унинг ҳукмдори Кеш ҳокимини тахтдан ағдариб ташлаб, ўрнига ўз вакилини ўтказди. Эндиликда Кеш ҳукмдори Самарқанд ҳокимига меросий равишда тобе бўлиб қолди.

Сўғдиёнанинг маҳаллий ҳокимлари Чоч ва Хоразмнинг мустақил ҳукмдорлари билан бирлашган эдилар. Йирик сиёсий бирликлар маълум муддатларда шаҳарлардан бирида ўз қурултойларини ўтказиб турганлар.

Хоразм бошқа шаҳар-давлатларга нисбатан анча мустақил эди. Мамлакатни африғийлар сулоласига мансуб подшолар бошқариб турган. Хоразмликлар бошқа дав-

латлар, хусусан, Шарқий Европа давлатлари билан савдо-сотик муносабатларида бўлишган.

Фарғона Кан сиёсий иттифоқига кирмаган бўлиб, у алоҳида давлат эди.

Ижтимоий-иқтисодий тузум. VI-VII асрларда юртимиз ҳудудида юз берган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар археологик ва ёзма манбалар асосида ўрганиб чиқилган. Ушбу илмий тадқиқотлар натижаларига суянган ҳолда ўша даврларда Сўғдиёна, Хоразм, Чоч ва Фарғона ҳамда мазкур тарихий-географик ҳудудларга қарашли мулкларда деҳқончилик, боғдорчилик, айниқса, узумчилик, пахта етиштириш ва уй чорвачилиги ривож топганлигини англаш мумкин. Иқтисодий ҳаётнинг муҳим жиҳатларидан бири саналган савдо-сотик ва ҳунармандчилик ҳам ўша даврларда гуллаб-яшнади.

Сўғдда ипак толаси етиштирилган. Пахта, жун ва ипак толасини қайта ишлаш заминида мато ишлаб чиқариш анча ривожланган эди.

Сўғд, Чоч, Фарғона тоғларида олтин, мис, темир, қалайи, кумуш сингари рангли металлларнинг конлари талайгина бўлган. Кеш тоғларидан қизил туз, Илоқдан кумуш ва қалайи, Маймурғдан латун, олтин қазиб чиқариларди. Мазкур маҳсулотларнинг зарур қисми ички эҳтиёжлар учун бўлса, қолгани экспорт сифатида чиқариб турилган.

Турк хоқонлигида савдо-сотикни ривожлантириш учун қулай шароитлар яратилган. Сўғдийлар, чочликлар ва фарғоналиклар Буюк ипак йўлининг шарқий тармоғида қизгин фаолиятни йўлга қўйдилар. Сўғдийлар Еттисув ва Шарқий Туркистонда кўплаб савдо манзилгоҳ-маконларига асос солдилар. Бу ердан улар Дунхуан шаҳрига, сўнгра эса Мўғулистон ва Жанубий Сибир ҳудудларигача етиб бордилар.

Ёзма манбалар V-VII асрларда Ўрта Осиё жамиятида зодагонлар, савдогарлар, ҳунармандлар, бинокорлар ва зироатчилар табақаларига бўлинганини кўрсатадилар.

Зодагонлар – “азата” (“озод”) “улуғ” ва оддий деҳқонларга бўлинган. Улар йирик ер эгалари бўлиб, кенг далалар ҳамда боғларга эгалик қилишган. Деҳқонларнинг ихтиёрида ҳарбий бўлимлар бўлиб, улар “чокарлар” деб аталган.

Жамоатчи зироатчилар вакилларидан мулкдор бўлганлари “киштичкар” деган ном олган.

“Кашаварз” – жамоачи зироатчилар қатлами вакиллари деҳқонлардан ижарага ерларни олиб, маълум даражада тўлов бериш эвазига иш юритганлар. “Чорикорлар” эса мардикорлик қилиш билан кун кечирганлар. Қуллар орасида асирликка тушган қуллар ва гаровдаги қуллар ажралиб турган.

Жамиятда диндор шахсларнинг аҳамияти улкан эди. Улар турли диний маросимлар ва удумларни адо этишда оммага раҳбарлик қилганлар. “Вағн”, яъни ибодатхона хўжалиги ҳам уларнинг қарамоғида бўлган.

Турк хоқонлиги ҳудудларида турк-руний, уйғур, сўғд, брахма ва хоразмий ёзувлари мавжуд бўлган.

Шимолий Мўғулистон ва Жанубий Сибир ҳудудларидаги Ўрхун, Селенга ва Энасой дарёлари воҳаларида топилиб, тадқиқ этилган тошга битилган Тўнжук, Култигин, Билгахоқон, Куличур ва бошқа туркий ёзувлари — Ўрхун ёзувлари деб аталади.

Сўғд ёзувлари кенг ҳудудларда тарқалган. Бу жараён сўғдларнинг янги ерларни ўзлаштириш фаолияти ва савдогарларнинг Буюк ипак йўлидаги саъй-ҳаракатлари билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам сўғд тилидаги ёзма ёдгорликлар Ўрта Осиё, Қозоғистон, Шарқий Туркистон, Покистон ва Мўғулистон тупроғида топиб, текширилган.

Давлат бошқаруви. Туркийлар дастлаб Ўрта Осиё мулкларидан солиқ ва ўлпон олиш билан чегараланиб, маҳаллий бошқарув тизимини ўзгартиришга уринмадилар ва амалда ижтимоий-иқтисодий ҳаётга аралашмадилар.

Давлатнинг олий ҳукмдори — “**хоқон**” (“**хон**”) унвонига эга бўлган. Хоқоннинг ўринбосари, давлатдаги иккинчи шахс, бош саркарда — “**баходир жабғу**” (“**ябғу**”) деб юритилган. Ўрта Осиёда маҳаллий ҳокимларнинг фаолиятини назорат қилувчи амалдор, хоқоннинг назоратчиси — “**гудун**” деб аталган.

Турк хоқонлиги **конфедератив** давлат бўлган. Ўз юртини ва давлатини туркийлар “**эл**” деб аташган. Биринчи турк хоқони Бумин “**элхон**” унвонига эга бўлган. VI асрнинг охирларига келиб Турк хоқонлиги шарқда Сариқ денгизидан бошлаб, ғарбда Қора денгизнинг шимолӣ соҳилларигача чўзилган кенг ҳудудларни қамраб олган. Хоқонлик турли ўтроқ деҳқончилик ва кўчманчи чорвадор аҳоли истиқомат қилган вилоятларни бирлаштирган.

Кўплаб қабила ва элатларни бошқариб туриш, улардан солиқ ва ўлпонларни йиғиб олиш мақсадида хоқонликда махсус маъмурий ва ҳарбий-сиёсий бошқарув тизими татбиқ этилган эди.

Хоқонликнинг ўтроқ деҳқончилик ҳудудларини маҳаллий ҳокимлар бошқариб турган. Кўчманчи чорвадорлар истиқомат қилган ҳудудлардаги бошқарув қабилауруғ ҳокимиятига асосланган. Ушбу тизимда оқсоқоллар, беклар ва ҳарбийлар йиғини муҳим аҳамиятга эга бўлган. 568 йилда Турк хоқонлиги тўртта ҳарбий-маъмурий ўлкаларга (улусларга) бўлинган эди. 576 йилда улусларнинг сони икки баравар кўпайган. Бундай улуслар Шарқий Туркистон, Еттисув, Қуйи Волга ва Урал дарёлари воҳаларида мавжуд бўлиб, уларни хоқон ноиблари

бошқариб турган (улар олий ҳукмдорларнинг ўғиллари ва ака-укалари бўлган).

Сўғд ва Фарғонада олий ҳукмдор - **ишхид**, Тохаристонда - **маликшоҳ**, Хоразмда - **хоразмшоҳ**, айрим шаҳарлар ва вилоятлар ҳукмдорлари Кешда - **ихрид**, Бухорода - **худот** деб юритиларди.

VII-VIII аср ёзма манбаларига кўра, Сўғддаги мулклар девонини “**дапирпат**”, сарой хўжалигини эса “**фрамандор**” бошқарарди. Сарой амалдорлари ичида бош қоҳин, бош косагул, бош табиб, бош боғбон ва солиқ йиғувчилар ҳам қайд қилинган.

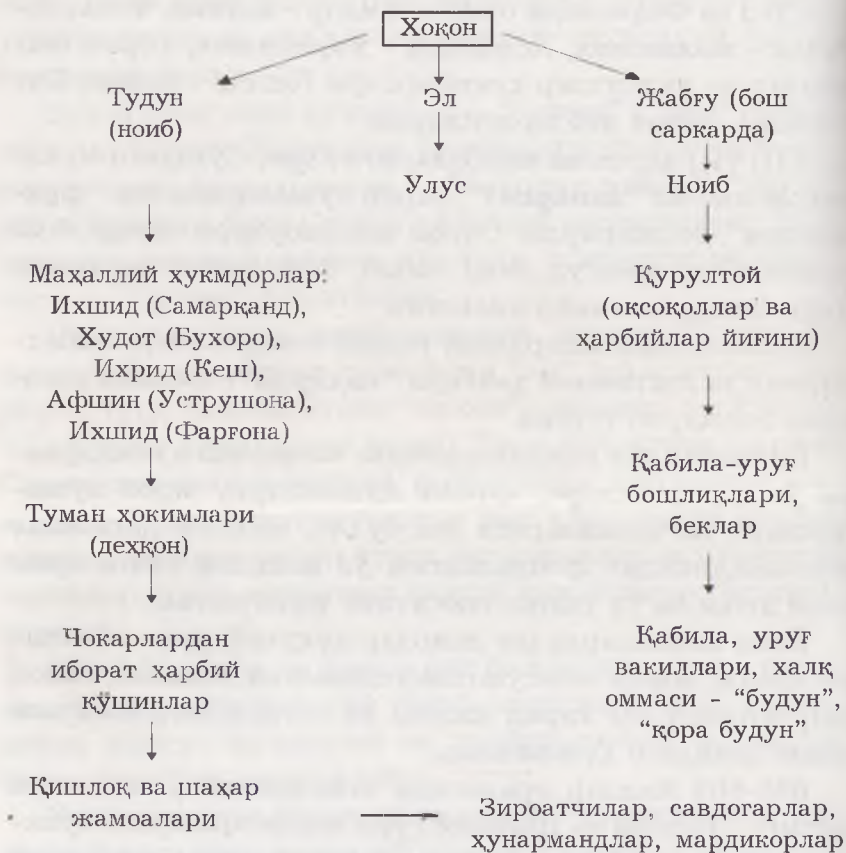
Қишлоқ жамоаларининг ишлаб чиқариш муносабатларини ва ижтимоий ҳаётини “**кадхудо**” - қишлоқ оқсоқоли бошқариб турган.

Деҳқончилик вилоятларининг маҳаллий ҳукмдорлари ўз қароргоҳлари, ҳарбий қўшинлари, сарой хўжаликлари ва девонларига эга бўлиб, маълум даражада мустақилликдан фойдаланган, ўз номидан тангаларни зарб этган ва ўз ташқи сиёсатини юритишган.

Ёзма манбаларда шу даврлар ҳуқуқий муносабатлари ҳақида айрим маълумотлар сақланган, масалан, никоҳ шартномаси, ер харид қилиш ва тегирмонни ижарага олиш ҳақидаги ҳужжатлар.

600-603 йиллар оралиғида хоқонликда унинг икки қисмга - Фарбий ва Шарқий турк хоқонликларига бўлинишини бошлаб берган ўзаро ички урушлар авж олиб кетади. Ўзбекистон ҳудудлари Фарбий турк хоқонлиги таркибига киради. VIII аср ўрталарига келиб, араблар Ўрта Осиёнинг кўпчилиги вилоятларини босиб олганларидан сўнг Фарбий турк хоқонлиги барҳам топади.

VI-VII асрларда бошқарув тартиби

II БОБ. РИВОЖЛАНГАН ЎРТА АСРЛАРДА ДАВЛАТЧИЛИК ВА БОШҚАРУВ

2.1. Арабларнинг Ўрта Осиёни истило этиши. Мовароуннахрда бошқарув

Ижтимоий-сиёсий жараёнлар. VII асрнинг биринчи ярмида Арабистон ярим оролида яшовчи араблар ислом мафкураси байроғи остида муваффақиятли ҳарбий юришлар қилиб, қисқа тарихий фурсатда Осиё қитъасининг катта қисмини, Шимолий Африка ва Жануби-Ғарбий Европанинг катта қисмини ўз ичига олган қудратли давлатга асос солдилар. Тўртинчи халифа Али ўлдирилгандан сўнг ҳокимият уммавийлар сулоласи қўлига ўтди ва уларнинг ҳукмронлиги 661-749 йилларни ўз ичига олади.

Янги сулола араб халифалиги номи билан тарихга кирди. Пойтахт Дамашқ шаҳрига кўчирилди. Ўрта Осиёнинг забт этилиши ва халифалик таркибига киритилиши ҳам айнан уммавийлар замонига тўғри келади.

Даставвал араблар 651 йилда Марвни ишғол этиб, сосонийлар давлатига бутунлай барҳам берганларидан сўнг, Мовароуннахр ҳудудига (Амударё шимолидаги ерларга) ҳам ҳарбий юришлар уюштира бошладилар. Арабларнинг Ўрта Осиёга юриши моҳиятига кўра икки даврга бўлинади. Биринчи давр VII асрнинг ўрталаридан - VIII аср бошларигача давом этди. Мазкур ҳарбий юришлар талончилик хусусияти касб этган ва халифанинг Хуросондаги ноиблари томонидан амалга оширилган. Араблар деярли ярим аср давомида Амударёнинг ўнг соҳилидаги ерларга, яъни Мовароуннахрга ҳарбий разведка ва бойлик йиғиш мақсадида юришларни амалга оширганлар.

705 йилда Хуросон ноибни Қутайба ибн Муслим араблар истилосининг иккинчи даврини бошлади. Унга Мо-

вароуннахрни тўлиқ бўйсундириш ва халифалик таркибига қўшиб олиш вазифаси юклатилган эди. 705 йилда Балх ва Чағониённи ишғол этгандан сўнг, Қутайба Мовароуннахр ҳудудига бостириб кирди. Фарбий Турк ҳоқонлигидаги ички сиёсий беқарорлик, марказий ҳокимиятнинг заифлиги, маҳаллий ҳокимларнинг бирлашиб ҳаракат қилмаганлиги ва ўзаро низоларидан фойдаланган Қутайба ибн Муслим бошчилигидаги араб қўшинлари 707 йилда Пойканд, 708 йилда Бухоро атрофлари ва Ромитан, 709 йилда Бухоро шаҳрини, 710 йилда эса Шуман, Насаф ва Кеш вилоятларини эгаллаб олдилар.

711 йилда Хоразмдаги ички сиёсий низолардан фойдаланган Қутайба қўшинлари бу қадимий вилоятни ҳам қўлга киритишга эришдилар ва натижада маҳаллий афригийлар сулоласи (305-996 йй) халифаликка тобе этилди. 712 йилда араблар босиб олинган Мовароуннахр вилоятларидан тўпланган қўшинлар ёрдамида Самарқанд Сўғдини ҳам эгаллашга муваффақ бўлдилар. Кейинги зарба Жиззах, Хўжанд, Чоч ҳудудларига қаратилди. 715 йилда Фарғона водийсини ҳам қўлга киритган араб қўшинларининг зафарли юришлари Қашғарда хитойликлар томонидан тўхтатиб қолинди.

Шу тариқа, VII асрнинг иккинчи ярмида бошланган ва VIII асрда катта қўламга эга бўлган араб-мусулмон қўшинларининг ҳарбий юришлари натижасида Шарқий Туркистондан Атлантика океани кирғоқларигача бўлган улкан ҳудудда янги диний таълимот – Ислом дини ёйилди. Ташкил топган янги давлат – араб халифалиги босиб олинган ҳудудларда ислом динини зўрлик билан ёйиш сиёсатини олиб борди, эски динларга тегишли барча китоблар, ёзувлар, ибодатхоналар ва осори-атиқалар йўқ қилинди. Хусусан, Марв, Бухоро, Урганч ва бошқа қадимий шаҳарлардаги моддий ва маънавий бойликлар таланди, вайрон этилди. Берунийнинг ёзишича, Қутайба ибн Муслим “хоразмлик хаттотларни ҳалок этди, руҳо-

нийларни ўлдирди, уларнинг китоби ва ёзувларини ёқиб юборди, хоразмликлар саводсиз бўлиб қолдилар”.

Араблар истилоси шу давргача Ўрта Осиёга ташқаридан бўлган ҳарбий босқинчилик юришларидан тубдан фарқ қиларди. Сабаби араблар ўзлари билан янги диний таълимотни олиб келдилар ва турли йўллар (ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий имтиёзлар бериш, зўравонлик, куч ишлатиш ва бошқалар) билан ислом динини маҳаллий аҳоли орасида тарқата бошладилар.

Ўрта Осиёда ислом динининг тарқалиши ва етакчи мавқега эга бўлиши катта қийинчилик билан амалга ошди. Бу ҳақда Ўрта Осиёда арабларга қарши кўтарилган кўплаб кўзғолонлар (Гўрак ва Деваштич бошчилигидаги, Муқанна раҳбарлигидаги ва бошқа кўзғолонлар) ҳам гувоҳлик беради. Бу Уммавийлар давридаёқ Ўрта Осиёда асосий дин сифатида эълон қилинган ислом динининг маҳаллий халқлар томонидан қабул қилиниши жараёни узоқ ва машаққатли йўлни босиб ўтганлигини кўрсатади. Фақатгина X асрга келиб ислом дини Ўрта Осиё халқлари маънавий ҳаётида мустаҳкам ўрин ола бошлади ва анъанавий эътиқодларни, эски диний таълимотларни (зардуштийлик, буддавийлик, монийлик ва бошқалар) сиқиб чиқара бошлади. Лекин ислом дини етакчи мавқега эга бўлгандан кейин, бошқа динлар тарафдорларига кутилганидан ҳам кўра кўпроқ бағрикенглик кўрсатди. Буни биз мусулмон дунёсининг шарқий чеккасида бўлган Мовароуннаҳр ва Хоразмда ҳам кўраамиз. Агар исломгача бўлган даврларда бу ҳудудда будда ибодатхоналари, зардуштийларнинг муқаддас олов сақланадиган ибодатхоналари, христиан черковлари ёнма-ён қурилганлигини кўрган бўлсак, IX - XII асрларда ҳам бу минтақада ҳайратда қоларли диний бағрикенгликнинг гувоҳи бўламыз.

Манбаларнинг далолат беришича, Бухорода X асрда ҳам зардуштийларнинг кўпсонли жамоалари сақланиб қолган бўлиб, Ромитан ва Бухоро атрофидаги бошқа

қишлоқларда уларнинг ибодатхоналари мавжуд бўлган. Самарқандда XI аср бошларигача монийлик таълимоти тарафдорларининг фаолияти ва ибодатхоналари сақланиб келди. Бухородаги Мох масжиди ёнида ўз маъбудалари тасвирини, ҳайкалларини сотиб юрган христианлар, яҳудийлар ва бошқа динлар тарафдорлари ҳақидаги маълумотлар араб сайёҳлари асарларида ўз аксини топган.

Аббосийлар ҳукмронлиги даврида ислом дунёсида энг кўп ҳимоя қилинадиган дин вакиллари христиан ва яҳудийлар бўлиб, ўша давр қонунларига кўра улар мусулмонлар билан деярли бир хил ҳуқуқларга эга бўлишган. Христиан ёки яҳудийни ўлдирган жиноятчига мусулмон бўлган кишини ўлдирганларга бериладиган жазо қўлланилиши ҳам ўрта аср мусулмон давлатлари учун одатий ҳодиса эди. Кўпгина христианлар ва яҳудийлар банкирлик, судхўрлик, халқаро савдо, тиббиёт ва бошқа соҳалар билан шуғулланиб, ўз даврининг бой ва машҳур кишилари бўлишган. Кўпгина мусулмон мамлакатларида, ҳатто муҳим давлат амалларини қўлга киритган христианлар ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд.

Ислом динида диний бағрикенглик масаласига биринчилардан бўлиб швейцариялик шарқшунос олим А.Мец ўзининг 1922 йилда чоп этилган “Мусулмон уйғониш даври” китобида эътибор қаратган. “Ёт динларга эътиқод қилувчи кўплаб жамоаларнинг мавжудлиги, - деб ёзган эди А.Мец, - мусулмонлар салтанатини бутунлай христиан ақидапарастлари таъсирида бўлган Европадан ажратиб туради”.

Бошқа диндагилар, гарчи уларнинг яшаш жойини танлаш ҳуқуқи чекланмаган бўлса-да, одатда алоҳида маҳаллаларда яшашган. Аббосийлар даврида халифаликнинг барча христиан аҳолиси бошида Бағдодда доимий қароргоҳи бўлган несториан католикаси турган. Халифа ёрлиғи билан унга шарқий христиан черкови ҳам бўйсунган. Халифаликнинг кўпсонли яҳудийлар жамоасини

бошқариб турган “Реш галута” ҳам Бағдодда жойлашган эди. Мусулмон давлати кўрсатган ҳомийлик учун ўзга диндагилар жизья - жон солиғи тўлаб туришган. Бутун ислом дунёсида бошқа дин вакиллари ўз диний байрамларини эркин нишонлашган, бу мусулмонлар томонидан душманлик кайфиятини уйғотмаган. Гарчи, тарихий йилномаларда мусулмонлар томонидан черков ва синагогларнинг вайрон этилгани, ёқиб юборилгани ҳақида маълумотлар учраса-да, лекин бундай ҳодисалар унчалик кўп бўлмаган ва ҳокимият томонидан қаттиқ таъқиб қилинган.

Кўпгина мусулмон мамлакатларида бошқа дин вакилларига маълум рангдаги кийим кийишнинг шартлиги, шаҳарда от билан юришнинг тақиқланиши, уйлари ва ибодатхоналарини масжидлардан баланд қилиб қурмаслик каби тақиқлар ҳам бўлган. Аммо бу тақиқлар улар эга бўлган ҳуқуқлар олдида арзимаган нарса эди.

Юқоридагилардан хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, салиб юришлари даврида Европада пайдо бўлган ва кейинчалик Усманийлар салтанати билан бўлган кўп асрлик урушлар даврида кенг тарқалган ислом ақидапарастлиги ҳақидаги бўрттириб кўрсатилган қарашларга зид ўлароқ ўрта асрларда мусулмон мамлакатларида диний толерантлик – бағрикенглик яққол кўзга ташланади. Бу инквизиция тўлиқ ҳукмронлик қилган ва ҳар қандай ёт ғоялар, таълимотлар кескин таъқиб қилинган ўрта аср Европасидан IX – XV асрлардаги ислом давлатларини ажратиб турадиган асосий белгилардан биридир.

Маҳаллий бошқарув тартиблари. Ўрта Осиёнинг босиб олинган ҳудудларини бошқариш маркази Марв шаҳри бўлиб, бу ердан туриб халифанинг ноибни Мовароуннаҳр ҳамда Хуросонни идора қилган. VIII асрнинг ўрталарига келиб, Мовароуннаҳр ҳудудида сиёсий бошқарув араб халифалиги сиёсий тизимига мослаштирилган эди. Бу даврда Мовароуннаҳрда Сўғд, Шош, Фар-

ғона ва бошқа маҳаллий ҳукмдорларнинг қўли остидаги маъмурий-идора усули ўз шаклини сақлаб қолган бўлиб, маҳаллий ҳокимлар зиммасига аҳолидан белгиланган солиқларни йиғиш, маъмурий бошқарувни амалга ошириш асосида ислом дини ғояларини аҳоли орасида ёйиш асосий вазифа этиб белгиланган эди. Маҳаллий ҳокимлар фаолияти халифа томонидан тайинланадиган махсус амирлар томонидан қаттиқ назорат остига олинган бўлиб, бундан ташқари улар халифанинг Хуросондаги ноибига итоат этишлари шарт бўлган. Маҳаллий ҳукмдорларнинг кўпчилиги ўз ҳуқуқлари ва имтиёзларини сақлаб қолиш мақсадида ислом динини қабул қилган кишилар бўлиб, бу динни қабул қилмаган зодагонлар ўз ерларидан маҳрум этилиб, жизья-жон солиғи ва бошқа кўпгина солиқ ва тўловларни тўлар эдилар. Умуман олганда, улкан халифаликнинг барча ҳудудларида амалда бўлган солиқлар (хирож, закот, жизья ва бошқалар) тизими Мовароуннаҳрда ҳам жорий этилган. Лекин, баъзи ҳолларда (хусусан, арабларга қарши қўзғолонлар кучайган даврларда) араб халифалари ва уларнинг ноиблари аҳолининг янги динга эътиқодини иқтисодий омиллар билан мустаҳкамлашга ҳам интилиб, шариатда белгиланган солиқларни эътиқодли мусулмонлардан олмаганликларини ҳам қайд этиш керак.

Араблар истилосидан кейин Мовароуннаҳрда мусулмон қонунчилиқ тизими ҳам жорий қилинди. Ислом ҳуқуқшунослигининг асосини ташкил қилувчи шариат муқаддас китоб - Қуръони карим ва Ҳадиси шарифга ҳамда фикҳшунос олимларнинг турли саволларга жавоблари ва қарорларига таянарди.

Шу тариқа, араблар истилосидан сўнг Ўрта Осиё тарихида янги давр - сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётнинг барча жабҳаларида ҳамда давлат бошқаруви ва суд-ҳуқуқ тизимида исломий дунёқараш ҳукмрон бўлган давр бошланди.

2.2. Сомонийлар давлати: ташкил топиши, худуди, бошқарув тартиблари

Ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва сомонийлар давлатининг ташкил топиши. Мовароуннаҳрда араблар босқинига қарши бир қанча йирик қўзғолонлар кўтарилган бўлиб, уларни бостиришда маҳаллий зодагонлар ёрдамидан фойдаланиб турилар эди. Бу эса маҳаллий бошқарувда уларнинг аҳамиятини ошириб юборди.

IX асрнинг бошларидаги сиёсий воқеалар Хуросонда Тоҳирийлар, Мовароуннаҳрда Сомонийлар хонадонининг кучайишига олиб келди. 806 йилда Мовароуннаҳрнинг бир қанча йирик шаҳарларида араб лашкарбошиси Рофе ибн Лайс бошчилигида халифаликка қарши қўзғолон кўтарилди. Бу қўзғолонни бостиришда Балх яқинида, баъзи манбаларда - Термиз яқинида жойлашган Сомон қишлоғи оқсоқоли Сомонхудоунинг авлодлари Хуросон ноиби Маъмунга катта ёрдам кўрсатдилар. Бу хизматлари учун Сомонхудоунинг набиралари Мовароуннаҳрнинг турли вилоятларида маҳаллий ҳокимиятни қўлга олишди. Халифа Хорун ар-Рашид (786-809 йиллар) ёрлиғи билан Сомонхудоунинг набиралари - Нух ибн Асад Самарқандга (820-842 йиллар), Аҳмад ибн Асад Фарғонага (820-865 йй), Яҳё ибн Асад Чоч ва Уструшонга (820-856 йиллар), Илёс ибн Асад Хиротга ҳоким этиб тайинланди.

Хуросон ноиби Маъмун 813 йилда Бағдодни эгаллаб, акаси Аминни тахтдан ағдаради ва халифалик тахтига ўтиради. Тахтни эгаллашда кўрсатган ёрдами учун Хуросоннинг йирик зодогонларидан бўлган Тоҳир ибн Хусайн 821 йилда Хуросон ва Мовароуннаҳр ноиби этиб тайинланди. Тоҳирийлар даврида (821-873 йиллар) Мовароуннаҳр расман тоҳирийларга тобе ҳисобланса-да, Сомонхудоунинг набиралари томонидан идора этиларди.

873 йилда тоҳирийлар ҳукмронлигига Ёқуб ибн Лайс

бошчилигидаги Саффорийлар хонадони (873-901 йиллар) томонидан барҳам берилиши туфайли келиб чиққан сиёсий ўзгаришлардан сомонийлар Мовароуннаҳрдаги мавқеини янада мустақкамлаш учун фойдаландилар.

Халифа Муътаמיד (870-892 йй) Мовароуннаҳрда сомонийлар қудратини чеклаш учун Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳукмдори этиб Ёқуб ибн Лайсни тайинлаган бўлсада, амалда сомонийлар Мовароуннаҳрни мустақил бошқара бошладилар.

Сомонийлар давлатининг ташкил топишида Фарғона ҳокими Аҳмаднинг хизмати катта бўлди. Самарқанд ҳокими Нуҳ вафотидан кейин Аҳмад акасига тегишли бўлган бу вилоятни ҳам эгаллаб, ўз ҳокимиятини Фарғонадан Самарқандгача кенгайтирди. Унинг вафотидан кейин Наср ибн Аҳмад (865-892 йиллар) отасининг сиёсатини давом эттириб, Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузишга киришди. 874 йилда Бухорода кўтарилган халқ қўзғолонидан фойдаланган сомонийлар бу шаҳарни ҳам ўз тасарруфига олдилар. Наср ўз укаси Исмоилни Бухорога ҳоким этиб тайинлади. Шу тариқа 875 йилга келиб бутун Мовароуннаҳр сомонийлар тасарруфига ўтади. Шу йили Наср ибн Аҳмад халифадан Мовароуннаҳрни бошқариш учун ёрлик олишга муваффақ бўлди ва илк бор ўз номидан кумуш дирхамлар зарб эттиради. Бухорода ўз мавқеини мустақкамлаган Исмоил акаси, Самарқанд ҳокими Насрга бўйсуншдан бош тортгани учун келиб чиққан жангларда (888 ва 892 йиллар) Насрнинг енгилиши ва вафот этиши (893 й), Исмоилга Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори бўлиб қолишга ёрдам берди.

Мустақкамланиб бораётган сомонийлар давлатини заифлаштириш мақсадида Араб халифаси 898 йилда Мовароуннаҳр ҳокимлигидан Исмоилни тушириб, ўрнига саффорийлар сулоласидан Амр ибн Лайсни ҳоким этиб тайинлаш ҳақида ёрлик жўнатади. 899 ва 900 йил-

лардаги ҳарбий тўқнашувларда Исмоил Сомоний Амр ибн Лайс қўшинларини тор-мор келтирди. Натижада Халифа Исмоил ибн Аҳмадни Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳукмдори сифатида тан олишга ва махсус ёрлик жўнатишга мажбур бўлди. Шу тариқа X аср бошларида Хоразм, Исфижоб, Чағониён ва Хутталондан ташқари (уларнинг ҳокимлари сомонийларга расман тобе эдилар, холос) Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг катта қисми амалда сомонийларга тобе бўлиб қолди. Сомонийлар Мовароуннаҳр ва Хуросонни амалда мустақил, расман халифанинг ноиблари сифатида X аср охиригача бошқариб келдилар. 999-йилда бу сулола Қорахонийлар сулоласи томонидан ҳокимиятдан маҳрум қилинди.

Давлат бошқаруви. Сомонийлар давлатининг амалдаги асосчиси Исмоил ибн Аҳмад даврида давлат бошқаруви, иқтисодий ва ҳарбий соҳаларда қатор самарали ислохотлар ўтказилди. Исмоил Сомоний ўз диққат-эътиборини марказлашган давлат тизимини барпо этишга қаратди. Бу тизим асосини олий ҳукмдор даргоҳи ва девонлар (вазирликлар) ташкил этган эди. Олий ҳукмдор амир унвонига эга бўлиб, ундан ташқари олий ҳукмдорнинг барча ҳукм ва топшириқлари бажарилишини назорат қилиб турган. Хорис Амири лавозимига эга амалдор ҳам бўлган. Даргоҳ ҳамда бошқа қатор муҳим давлат идораларининг хавфсизлигини амалга ошириш вазифасини бош ҳожиб ва унинг ходимлари бажарганлар. Даргоҳнинг хўжалик юмушлари фаолиятини вакил бошқарган. Бундан ташқари, даргоҳда дастурхончи, эшик-оғаси, шарбаддор ва бошқа хизматчилар ҳам бўлган.

Сомонийлар даврида 10 та девон (вазирликлар) фаолият кўрсатган бўлиб, улар мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва мафкуравий ҳаётини бошқарган. Девони вазир, девони амид, девони муставфий, девони соҳибшурот, девони соҳиббарид, девони муҳтасиб, де-

вони мушриф, девони қози, девони зиё, девони вақфдан иборат бу девонлар ижроия-бошқарув тизимининг асоси ҳисобланарди. Мамлакат пойтахти ҳисобланган Бухоро шаҳрида ҳар бир девон (вазирлик) учун алоҳида бинолар барпо этилган эди. Бу девонларнинг жойларда маҳаллий бўлимлари ҳам бўлиб, улар вилоятларда маҳаллий ижро ҳокимиятинини амалга оширганлар.

Сомонийлар даврида маҳаллий бошқарув тизими ҳам самарали фаолият юритган. Вилоятлар бошлиқлари ҳоким, шаҳар бошлиқлари – раис деб юритилган. Амалдорларни давлат хизматига қабул қилишда маълум бир талаблар: давлат тили ҳисобланган араб тилини мукамал билиш, исломий ҳуқуқ – фиқҳ меъёрларидан тўлиқ хабардорлик, тарих, адабиёт каби илмлардан бохабарлик, ҳисоб-китоб ишларида билимдонлик ва бошқалар мавжуд бўлиб, бу марказий ва маҳаллий давлат бошқаруви самарадорлигини оширишга хизмат қиларди.

Давлат бошқарувида ҳарбий маъмурий амалдорларнинг мавқеи ҳам катта эди. Исмоил Сомоний ҳарбий ислохот ўтказиб, турк сипоҳларидан иборат миллий гвардия ҳамда мунтазам қўшин тузганлиги сомонийлар давлатининг ҳарбий-сиёсий қудратини таъминлади. Ҳ аср ўрталаридан бошлаб давлат бошқарувида турк лашкар-бошиларининг сиёсий мавқеи ниҳоятда ошиб кета бошлайди. Буни Алп Тегин, Сабук Тегин, Фойиқ ва Симжурий каби ҳарбий-маъмурий амалдорлар фаолияти мисолида ҳам кўриш мумкин. Бу ҳолат давлат бошқарувида кўп ҳокимиятчиликка, марказий ҳокимиятнинг нуфузи тушиб кетишига олиб келарди. Бу эса охир-оқибат сомонийларнинг ҳокимиятдан бутунлай маҳрум бўлишларига олиб келди.

Ҳуқуқий муносабатлар. Сомонийлар давлатида суд ишлари шарият қонун-қоидаларига асосланган бўлиб, улар қозилик девони томонидан бошқарилган. Суд жа-

раёнидаги ишлар қозикалон, қозилар, муфти, раислар тарафидан амалга оширилган. Вилоят қозилари қозикалонга бўсунган. Оғир жиноят қилганлар ўлимга ёки узоқ муддат қамоқ жазосига маҳкум этилган.

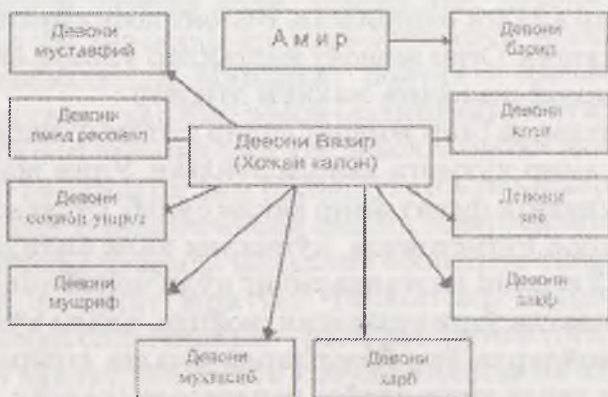
Вилоятларда оғир жиноят содир этганлар иши қозикалон ва амир ҳукмига ҳавола этилган. Ўлим жазосини бериш ҳуқуқига фақат амир ҳақли бўлиб, бу жазо ибрат учун Бухоро Регистонида, кўпчилик халқ олдида ижро этилган. Ўғирлик қилганларнинг қўли чошиб ташланар, бу жазо одатда ўғри ушланган жойида, аҳоли кўпчилик бўлган жойларда ёки бозорларда амалга ошириларди. Енгилроқ гуноҳ қилганларга тан жазоси (калтак, дарра) берилган ёки жарима солинган.

Сомонийлар даврида исломдаги ҳуқуқий муносабатларни маҳаллий халқ урф-одатларига мослаштиришга ёрдам берувчи асарлар ҳам яратилганлигини айтиб ўтиш керак. Улардан қозилик маҳкамаларида ёрдамчи қўлланма сифатида фойдаланганлар. Масалан, фақиҳ Абу Лайс Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий (вафоти 985 йили)нинг “Хазинатул-фиқҳ” (“Мусулмончилик қонун-қоидалари хазинаси”) асари ва бошқалар шулар жумласидандир.

Сомонийлар даврида давлат тили сифатида араб тилининг мавқеи ниҳоятда юқори бўлса-да, форс-тожик ва турк тилларининг ҳам мавқеи ва аҳамияти сақланиб қолинди.

Умуман олганда сомонийлар даврида давлат бошқаруви ва ҳарбий сиёсатнинг ўз даври учун мураккаб ва салоҳиятли тизими ташкил топган. Мазкур масалага жуда катта эътибор берилганлигини шу нарсадан ҳам билса бўладики, давлатнинг умумий йиллик даромади 45 миллион дирҳамни ташкил этган ҳолда, шундан 20 миллион дирҳам давлат бошқаруви ва лашкарга сарфланган.

Сомонийлар давлати бошқарув тизими

2.3. Қорахонийлар даврида Ўрта Осиё: маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари

Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши, худуди. Бу давлат Еттисув худудидаги Қарлуқ (756-940 йй.) давлати ўрнида X аср ўрталарида ташкил топди. Унинг асосчиси Сотуқ Бўғрохон (915-955 йй.) ҳисобланади. Сомонийлар давлатидаги ички низолардан фойдаланган қорахонийлар X аср охирида Мовароуннаҳр ерларини ҳам эгаллашга ва ўз давлати худудини кенгайтиришга муваффақ бўлдилар. Қорахонийлар хукмдори Ҳасан Бўғрохон 992 йилда Бухорони қўлга киритган бўлса-да, Фазна вилояти ҳокими Сабук Тегиннинг ёрдами туфайли сомонийлар ҳокимиятни яна қисқа вақт қўлга олишга муваффақ бўлдилар. Лекин Наср Илоқхон бошлиқ қорахонийлар қўшини 999 йилда Мовароуннаҳрни тўлиқ эгаллаб олишга эришди. Хуросон эса Махмуд Ғазнавий тасарруфига ўтди. Шу тариқа, X аср охирида сомонийлар давлати худудида туркий сулолалар барпо этган иккита йирик давлат ташкил топди.

Биринчиси, Қошғардан Амударёгача чўзилган -

Шарқий Туркистоннинг бир қисмини, Еттисув, Шош, Фарғона ва қадимги Суғдиёна ҳудудларини ўз ичига олган қорахонийлар давлати.

Иккинчиси, Шимолий Ҳиндистон сарҳадларидан Каспий денгизининг жанубий қирғоқларигача чўзилган ҳамда ҳозирги Афғонистон ва шимоли-шарқий Эронни, Хоразм воҳасини ўз ичига олган газнавийлар давлати эди.

Газнавийлар давлати асосчиси – Султон Махмуд ва қорахонийлар хони – Наср ўртасида 1001 йилда тузилган шартномага кўра, Амударё икки давлат ўртасидаги чегара қилиб белгиланди.

Қорахонийлар давлати XI асрнинг биринчи ярмидаёқ ички сиёсий низолар натижасида икки қисмга – Ғарбий қорахонийлар давлати ва Шарқий қорахонийлар давлатига бўлиниб кетади. XI аср ўрталарида “Тамғочхон” унвонини олган қорахоний ҳукмдор Иброҳим ибн Наср Ғарбий қорахонийлар давлатининг пойтахтини Ўзганддан Самарқандга кўчиргач, Мовароуннаҳр қорахонийлар давлатининг катта сиёсий аҳамиятга эга бўлган асосий ҳудудига айланди.

Қорахонийлар давлатидаги ички низолардан фойдаланган салжуқийлар (XI асрнинг 2-ярмида), қорахитойлар (XII асрнинг ўрталари) ва хоразмшоҳлар (XIII аср бошлари) қорахонийларга тегишли ҳудудларни эгаллаб олдилар. Қорахоний ҳукмдорлар бу даврларда уларга расман тобе бўлиб, уларнинг ҳукмронлиги 1212 йилда хоразмшоҳ Султон Муҳаммад томонидан бутунлай тугатилди.

Давлат бошқаруви. Қорахонийлар даврида давлат бошқаруви тартиблари сомонийлар даври давлат бошқаруви тизимидан тубдан фарқ қилмайди. Сарой амалдорларининг номланиши ва вазифаларида ҳам бу ҳолатни кўриш мумкин. Мамлакат олий ҳукмдор – хон ёки хоқон томонидан бошқарилиб, энг улуғ хон – қорахон унвонига эга бўлган. Саройда сомонийлар давлатида бўлганидек, вазир, соҳиббарид, муставфий, ҳожиб, раис (Муҳ-

тасиб), битикчи (Мунши), котиб (Мирза), қушчи (хоқон овининг ташкилотчиси) ва бошқа мансаблар бўлган.

Қорахонийларда хоқоннинг тахти меросий саналиб, тахт отадан ўғилга ёки акадан укага ўтиши асосий қонди сифатида белгиланган. Маъмурий идоралар икки қисмга - даргоҳ ва девонга бўлинган эди. Қорахонийларда икки шаҳар - Қошғар ва Боласоғун пойтахт саналиб, улуғ хон шу шаҳарлардан биридаги қароргоҳда ўтириб давлатни бошқарарди. Қорахонийлар ҳукмдори “Тамғачхон” ёки араблардаги “султон ус-салотин”, форслардаги “шаҳаншоҳ” атамаларига мувофиқ келадиган “хоқон ул-хоқон” деган ном билан ҳам улуғланган. Ғарбий қорахонийлар давлатига кирган Мовароуннаҳр ҳукмдорлари одатда **Элоқхон** (уларнинг баъзилари ўзларини **Тамғачхон** деб ҳам атаганлар) юритилар эди.

Қорахонийлар давлатни улус ва вилоятларга бўлиб идора қилдилар. Мамлакат эндиликда марказлашган давлат тизимидан алоҳида мулк бошқарув тизимига ўтди. Эл-юрт ҳокимлари “**Элоқхон**” деб юритилар эди. Вилоятлар эса маълум сиёсий мавқега эга бўлиб, улар ҳам хондан кичикроқ унвонга эга **илоқхон**лар томонидан бошқариладиган бўлди. Улар фаолияти улуғ хон томонидан тайинланадиган махсус амалдорлар – **такин** деб аталувчи ноиблар томонидан назорат қилиб туриларди. Шу тариқа қорахонийлар томонидан Мовароуннаҳрнинг иш-ғол этилиши ҳудуднинг сиёсий ҳаётида катта ўзгаришлар юзага келишига сабаб бўлди.

Қорахоний ҳукмдорлар гарчи бу даврда ҳали ўтроқ ҳаётга кўчмаган бўлсалар-да деҳқончилик воҳалари ва шаҳарларнинг маданий аҳамиятини яхши англаб эдилар. Боласоғун, Қошғар, Тароз, Ўзган, Самарқанд, Бухоро каби шаҳарлар умумдавлат миқёсида ҳам катта аҳамиятга эга ҳисобланарди. Шаҳарлар шаҳар ҳокими, раиси ва муҳтасиблари томонидан бошқариларди. Вилоят ҳокимларига мисдан чақа тангалар зарб қилиш ҳуқуқи берил-

ган бўлиб, Мовароуннаҳр элоқхони қорахоний элоқхонлари орасида катта обрў-эътибор қозонган эди.

Қорахонийларга қарашли ерлар **Тамгачхон** томонидан ўғиллари ва қариндошлари ўртасида тақсимланган эди. Шу боис ер-мулк масаласида ота-ўғил, амаки-жишлар ҳамда ака-ука ва амакиваччалар ўртасида доимий низолар юз бериб, у сиёсий аҳволга салбий таъсир кўрсатиб турарди.

Қорахонийлар давлатида имом, саййид, шайх, садрлар каби диний уламоларнинг ҳам мавқеи кучли эди. Қорахонийлар мамлакатда ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаб олишга интилиб мусулмон руҳонийлари билан иқтин ва дўстона муносабатлар ўрнатадилар. Бу даврда дин пешволарига эътибор кучайиб уларнинг обрўи ҳар қачонгидан ҳам баландга кўтарилади.

Ижтимоий-иқтисодий тузум. XI - XII асрларда юз берган сиёсий воқеалар Мовароуннаҳр иқтисодий ҳаётида ҳам ўзгаришлар келтириб чиқарди. Алоҳида мулкларнинг бошқаруви, маъмурий идоралар сомонийлар давридаги тартибларга мувофиқ келар ва ижтимоий мансаб ва мартабалардаги фарқ катта эмас эди. Ижтимоий тузумда мавқеи анча баланд ҳисобланган йирик заминдорлар - деҳқонлар қатлами қорахонийлар даврида ўз аҳамиятини йўқотди. Ўрта Осиё кўҳна зодагон тоифасининг бундай аҳволга тушишига асосий сабаб бу кўчманчилик шароитига мослашган эл-улусларнинг ўтроқ аҳоли ҳудудларини ишғол этишидир. Сомонийлар замонида мазкур сулола учун хос марказлашган давлат тузумидан қониқмаган аслзода деҳқонлар қорахонийларни қўллаб-қувватлаган эдилар. Лекин яқка ҳокимликка интилган қорахоний ҳукмдорлар ҳам деҳқонларни қувғин қила бошладилар. Бунинг оқибатида қадимий зодагонлар вакиллари ўз экинзорлари, уй-жойлари, мулклари ва бойликларидан маҳрум бўлдилар. Уларнинг ер-мулклари қорахонийлар давлатига кўрсатган хизмати учун иқтоъ

(арабча - инъом) тарзида турли ҳарбий-маъмурий амалдорларга бўлиб берилди бошлади. Деҳқон деган ном эндиликда фақат оддий қишлоқ зироаткорига нисбатан айтиладиган бўлиб қолди.

Қорахонийлар даврида хоқонга тегишли давлат ерлари, иқтоъ ер-мулклар, вақф ва жамоа мулклари асосий ер-мулклар ҳисобланарди. Бу даврда юз берган иқтисодий ўзгаришлар жамиятнинг ижтимоий қатламларига ҳам таъсир кўрсатди. Мамлакатнинг асосий ижтимоий қатламлари сифатида қўйидаги тоифаларни кўрсатиш мумкин:

- илоқхон - хоқон ул-хоқондан кейинги поғонада турувчи амалдорлар тоифаси. Улар хоқон хонадонига мансуб бўлиб, вилоятларнинг мулк эгалари ҳисобланган;

- иқтоъдорлар - қорахонийлар давлатининг таянч қатлами. Асосан, ҳарбий-маъмурий амалдорлардан ташкил топган бу тоифа вакиллари ўз мартабалари ва мол-мулкига кўра бир-бирларидан фарқ қилганлар;

- ислом динининг пешволари - имомлар, саййидлар, шайхлар, садрлар ва бошқалар. Бутун ўрта асрлар даврида бўлганидек, уламолар бу даврда ҳам катта ижтимоий мавқега эга эди;

- ҳокимлар, раислар, мухтасиблар ва бошқа амалдорлар. Ўрта бошқарув бўғинини ташкил қилган бундай амалдорлар тоифаси, барча тарихий даврларда бўлганидек, қорахонийлар даврида ўз мавқеларини мустаҳкам сақлай олган ижтимоий қатлам эди;

- тариқчилар - зироаткорларнинг туркча номи. Улар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирувчи асосий ижтимоий қатлам саналарди;

- ҳунармандлар - ички ва ташқи бозор учун ҳамда сарой эҳтиёжлари учун турли хилдаги хўжалик аҳамиятига эга маҳсулотлар тайёрловчи меҳнаткашлар қатлами;

- савдогарлар - савдо-сотик билан машғул бўлган алоҳида ижтимоий тоифа ҳисобланарди;

- кўчманчи чорвадорлар - чорва маҳсулотлари етиштирувчи асосий ижтимоий қатлам. Бундай аҳоли тоифаси шаҳар ҳаётидан йироқ бўлган.

Қорахонийларда оддий халқ - будун, солиқ тўловчи фуқаро - раъият деб аталган. Қабилла бошлиқлари бек дейилган. Савдогарлар сарт деб аталган. Қорахонийлар давлатида ҳунармандчилик (кулолчилик, тўқувчилик, шишапазлик, темирчилик, заргарлик) ва меъморчилик, савдо-сотик анча тараққий этган эди. Шунингдек, кончилик ривожланган бўлиб, қимматбаҳо тошлар, олтин, мис, темир қазиб олинган. Илоқ тоғларидан (Чотқол-Қурама тоғлари), Фарғонадан ва мамлакатнинг бошқа қўпгина жойларидан нодир тошлар, металл ва полиметалллар мавжуд конлардан анча интенсиф фойдаланилганлиги маълум. Шаҳарсозлик ривожланиб, барча жамоат иншоотлари пишиқ гилтдан бунёд этилган. Бу даврда барпо этилган ва бизнинг давримизгача сақланиб қолган Минораи Калон, Вобкент ва Жарқўрғон миноралари, Работи Малик меъморий мажмуаси қорахонийлар даври меъморчилик анъаналари ва ривожидан далолат беради.

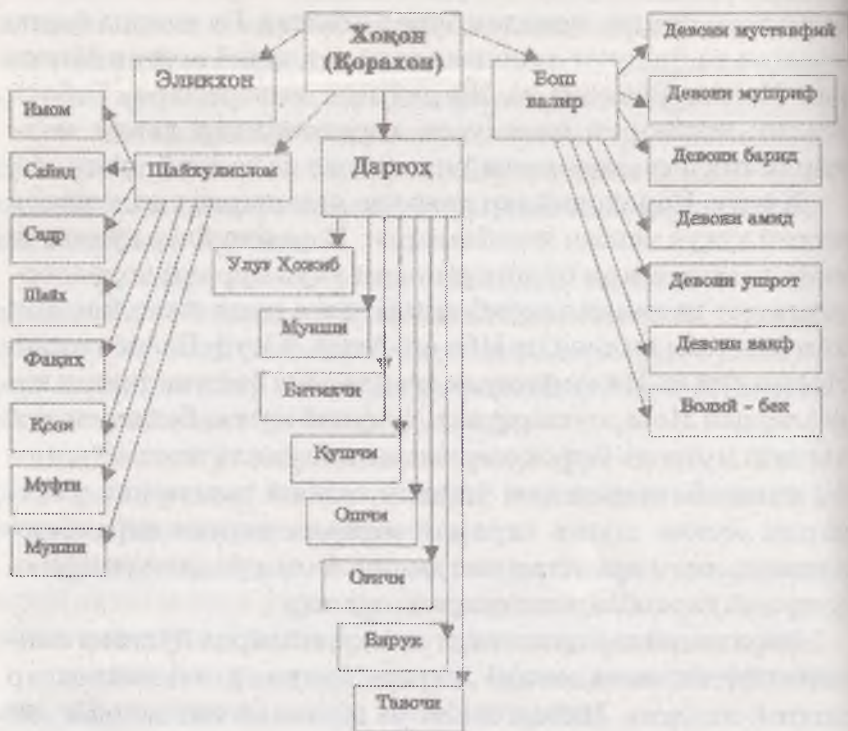
Ҳуқуқ. Қорахонийлар даврида ҳам шариат аҳкомлари асосий ҳуқуқ манбаи ҳисобланарди. Қорахонийлар кўчманчи қабилла вакиллари бўлганликлари учун туркий чорвадорларга хос қадимий тартиб-қоидаларга риоя этганликлари ҳам эҳтимол қилинади. Ибн ал-Асир, Юсуф Болосоғуний, Наршахий ва Низомулмулк асарларида баён қилинган воқеалардан Мовароуннаҳрдаги ҳуқуқий муносабатларни ҳам англаш мумкин. Бироқ марказлашган давлатнинг йўқлиги бу муносабатларда ҳам ўзининг салбий таъсирини ўтказарди. Лекин шунга қарамай исломга кирган қорахоний ҳукмдорлар шариатга амал қилиш билан ўз давлатларини ҳуқуқий тартибларини сақлай олдилар.

Қорахонийлар давлатида салжуқийларда бўлгани сингари иқтоъ масаласида айрим қонуний чекланишлар жорий этилган. Иқтоъ эгаси ўз мулкида ишлаётган зи-

роаткорлардан қонунда белгиланган миқдордаги солиқдан бошқа ортиқча маҳсулот ёки ҳақ олишга ҳуқуқи бўлмаган. Мажбурий равишда бирор-бир маҳсулот тартиб олинса, бундай вазиятда иқтисоднинг маълум миқдори қирқиб олинган ёки умуман тартиб олинган.

Раиъиятдан бирор-бир шахс амалдор ёки мансаб соҳибидан азият чекса, бундай вазиятда мазлум киши давлат бошлиғига арз қилган ва шундан сўнг зулм қилган киши ўз жиноятига яраша жазога тортилган. Суд ишларини ҳар бир вилоят ёки туман учун масъул қозилар амалга оширганлар. Бу қорахонийлар даври қонунчилигида ислом тартибларига қаттиқ риоя этилганлигидан далолат беради.

Қорахонийлар давлати ижтимоий-сиёсий тизими

2.4. Хоразмшоҳ - ануштегинийлар давлати: худуди, маъмурий тузилиши, бошқарув тартиблари

Ташкил топиши, худуди. Хоразмда 305-йилдан бошлаб ҳукмронлик қилган афригийлар сулоласини тугатиб (996 йил) Хоразм пойтахтини Қатдан Урганчга кўчиртирган Маъмун ибн Муҳаммад (995-997 йиллар) маъмурийлар сулоласига асос солди. Бу сулола 1017 йилда Маҳмуд Ғазнавий қўшинлари томонидан тугатилгач, Хоразм XI асрнинг ўрталаригача ғазнавийлар давлати таркибида бўлиб келди. Салжуқийлар давлатининг ташкил топиши ва кучайиши натижасида Хоразм воҳаси ҳам ғазнавийларнинг кўплаб ҳудудлари сингари Салжуқийларга тобе бўлиб қолди ва XII асрнинг ўрталаригача, яъни салжуқийлар Хуросон ва Эронда сиёсий ҳокимиятдан маҳрум бўлгунга қадар бу давлат таркибида бўлди.

1076 йилда салжуқий ҳукмдор Маликшоҳ (1072-1092 йиллар) ўз таштдори Ануштакинни Хоразмга ҳоким этиб тайинлаган эди. Ануштакиннинг набираси Отсиз (1127-1156 йиллар) Хоразмни мустақил давлатга айлантириш учун қаттиқ кураш олиб борган бўлса-да, фақатгина сўнгги буюк салжуқий ҳукмдор Султон Санжар (1118-1157 йиллар) вафотидан кейин Хоразм мустақил давлатга айланди.

Эларслон (1156-1177 йиллар), Такаш (1172-1200 йиллар) ҳукмронлиги даврида Хоразм анча кучайди. Хуросон, Эрон, Ироқ ва Кичик Осиёнинг катта қисми Хоразмга бўйсундирилди. Султон Муҳаммад (1200-1221 йиллар) XIII аср бошларида Мовароуннаҳрни ҳам қўлга киритиб, қорахонийлар сулоласига бутунлай барҳам берди.

Хоразмшоҳ ануштакинийлар давлати 1219-1221 йилларда мўғулларнинг Мовароуннаҳрга уюштирилган ҳарбий истилолари туфайли тугатилди. Машҳур турк сар-

кардалари – Хужанд хокими Темур Малик ва ануштакинийлар тахти меросхўри Султон Жалолиддин Мангуберди мўғулларга қарши кураш олиб борган бўлсаларда, хоразмшоҳлар давлатини сақлаб қола олмадилар

Давлат бошқаруви. Хоразмшоҳлар давлатида мутлақ хокимият давлат бошлиғига, яъни Хоразмшоҳга тегишли эди. Сарой даргоҳида, асосан, Хоразмшоҳнинг ҳукмдор сифатидаги фаолиятига ёрдам берувчи куйидаги амалдорлар тўпланганлигини кўриш мумкин:

- ҳожиб ул-кабир - ҳукмдор шахси билан боғлиқ масалалар, маросимларнинг назорати билан алоқадор ишларга жавобгар эди. Улар султоннинг энг зарур топшириқларини бажаришган ҳамда ҳукмдорга доимий равишда ҳамроҳлик қилганлар. Улар вазирлик девонининг дафтари, ундаги ёзувлар, архивлар, молия соҳасидаги китоблар ва амалдорларнинг хатти-ҳаракатини назорат қилган. Ҳожиб ул-кабир билан бир қаторда ҳожиб ул-хос ҳам тилга олинади;

- устоздор – барча хўжалик ишлари: отхона, ошхона, новвой, сарой хизматкорлари устидан идора ишларини амалга оширадиган сарой аъён. У бундан ташқари, саройнинг барча чиқимлари назоратини амалга ошириб, мамлакат хазинаси ҳисобидан новвой, ошпаз, отбоқар ва бошқаларга маош белгилар, сарой ишлари ҳамда юмушларига сарфлар эди. Бу амалдор хазинадан чиқадиган сарф-харажатлар учун шоҳга ҳисобот бериб турган;

- амири-охур ёки мирохур – отхона бошлиғи лавозими бўлиб, бу амалдор султонга қарашли миниб юриладиган отларга эғалик қилган. Меросхўрлар ҳарбий юришларда фаол иштирок этганлар;

- амири-шикор – султоннинг ов ишларини ташкил қилувчи амалдор;

- таштдор – султоннинг ювиниши учун зарур бўлган

иш ва нарсаларни сақловчи шахс. Унинг қўл остида гуломлари бўлган. Деярли барча султонларнинг айрим ишларини амаллари борлиги учун ҳам таштдор ҳукмдорга яқин киши ҳисобланар эди. Хоразмшоҳлар давлатида таштдорлар малик унвонига ҳам эга бўлишган. Айримлари ҳатто ўн минг аскарларга бошчилик қилиб, ҳарбий юришларда қатнашганлар.

Юқорида қайд қилинганларидан ташқари шаробдор (султон шаробхонасининг бошлиғи), қиссадор, чошницир (у кўп ҳолларда баковул, яъни султонга узлатилак таомни синаб кўрувчи амалдор бўлган), даводдор (султоннинг котиби), фарош ва бошқа кичик сарой мулозимлари ҳам бор эди.

Марказий давлат бошқаруви “Ал-мажлис ул-олий ал-фаҳри ат-тожи” деб номланган бўлиб, унга вазир раислик қилган. Вазир Хоразмшоҳга бевосита буйсунар ва ҳукмдорнинг бош маслаҳатчиси эди. Вазирнинг вазифалари қуйидагилардан иборат бўлган: асхоб ад-давовин, яъни девон амалдорларининг бошлиғи сифатида кишиларни юқори мансабга тайинлаш ва бўшатиш, давлат амалдорларига нафақа (арзак) белгилаш, давлат амалдорларининг таъминотини амалга ошириш, солиқ ва хизинани назорат қилиш, ҳукмдорни халқаро алоқалар, расмий маросимларда расмий равишда таништириш ҳамда раият билан муносабатларида воситачилик қилиш, ҳукмдорга мунтазам ҳамкорлик қилиш, баъзи пайтларда қўшинга бошчилик қилиш ва бошқалар.

Вазирлар садр, дастур, хожайи бузург сингари унвонларга эга бўлиб, турк, араб ҳамда форс тилини билиши, маъмурий ишдаги қобилиятлар, сарой одоби сингари билимларга эга бўлишлиги шарт бўлган. Хоразмшоҳлар давлатининг вазирлари, асосан, Хоразм, Бухоро, Нишопур, Исфажон, Балх, Хиротдан чиққан шахслар

булган. Хоразм давлатига қарашли вилоятларнинг маъмурий бошқарувида ҳам вазирлар булган. Баъзан шаҳарларга ҳам вазирлар тайинланган бўлиб, улар ўша жойда маҳаллий бошқарувни амалга оширувчи ягона ҳоким ҳисобланар эдилар.

Хоразмшоҳлар давлати маъмурий жиҳатдан вилоятларга бўлинган бўлиб, вилоятлар Хоразмшоҳлар томонидан тайинланадиган амалдорлар томонидан бошқарилган. Маҳаллий бошқарувда улардан ташқари шихна - қишлоқ ва музофот ҳокими, мутасарруф -- молия ва хирож ишлари маъмурлари, мироб -- сув тақсимооти билан шугулланувчи, омил -- хирож йиғувчи амалдорлар ва бошқа мансаб ва лавозимлар эгалари ҳам катта ўрин тутганлар.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Манбаларда хоразмшоҳлар давридаги қуйидаги ижтимоий гуруҳлар -- ислом уламолари, давлатмандлар, ҳокимлар, саркардалар, заминдорлар ва бошқалар тилга олинади. Хоразмшоҳлар даврида ҳам қорахонийлар давридагидек мулклар иқтоъ тариқасида ҳарбий маъмурий амалдорларга инъом этилган. Солиқлар исломий шариат қонун-қоидаларига кўра олинган. Асосий солиқлар ер солиғи, хирож ҳамда савдо-сотик ва чорвадан олинадиган закот ҳисобланарди. Мусулмон бўлмаганлар жизья, яъни жон солиғи тўлаганлар. Тарихий ҳужжатларда барзгардан ортиқча хирож олиш Холиқ (Аллоҳ) ва халқ олдида номақбул ҳисобланиши таъкидланади. Бу хоразмшоҳлар давлатида иқтисодий муносабатлар, солиқ тизими бирмунча йўлга қўйилганлигидан далолат беради.

2.5. Чигатой улуси: худуди, маъмурий тузилиши ва бошқарув тартиблари

Мўғулистон, Хитой ва Шарқий Туркистонни эгаллаб олган давлатга асос солган Чингизхон 1219-1221 йилларда Хоразмшоҳлар давлати худудларини ҳам эгаллаб, улани империяга асос солди. Чингизхон ҳижрий 624 йилда (милодий 1227 йил) 73 ёшида вафот этади. Абулғози Бақодирхон ўзининг машҳур “Шажарайи турк” асарида Чингизхоннинг тўнғиз йилида туғилганини, тўнғиз йилида хон бўлганини ва тўнғиз йилида вафот этганини катта ажабланиш билан ёзиб қолдиради. Чингизхон ўлишидан олдин ўғиллари Ҳқтой, Чигатой, Тулихон ва Жужихоннинг фарзандларини (Чингизхоннинг катта ўғли Жужихон отасидан олти ой олдин ов пайтида сирли равишда вафот этган эди) ҳузурига чорлаб, босиб олган худудларини уларга тақсимлаб берган эди. Уйғурлар ўлкаси ва Олтойнинг жанубий қисмидан Амударё соҳилларигача бўлган худудлар унинг иккинчи ўғли Чигатойга берилган бўлиб, бу худуд мўғуллар ҳукмронлиги даврида Чигатой улуси деб аталарди.

Ҳарбий-сиёсий тузум ва давлат бошқаруви. Мўғуллар асос солган давлат ярим кўчманчи типдаги, асосан ҳарбий тартибларга мувофиқ келган давлат бошқарувига эга сиёсий ташкилот эди. Чингизхон ва унинг авлодлари хон унвони соҳиблари эдилар. Уларнинг қўли остидаги бошқарув тизимида турли унвон, мартаба ва мансаб эгалари бўлган. Бундай амалларнинг аксарияти ҳарбий бошқарув тартибларига мос тушарди. Давлат бошқарувида ҳарбий саркардалар ва қўшин бошлиқларининг нуфузи анча салмоқли эди. Фақат улуг хонга итоат этадиган махсус ҳарбий бўлинма - манбаларда кешик номи билан аталувчи ҳарбий қисм мавжуд бўлиб, ундан ўта фавқулодда ҳолатларда фойдаланилган. Йирик ҳарбий

бўлинма бошида нуёнлар, баҳодирлар ва мерганлар турган. Ўн минг аскардан иборат қўшин – туманга хоннинг фарзандлари ҳам бошчилик қилишган. Туманлар, ўз навбатида, минглик, юзлик, ўнликларга бўлинган ва ҳар бир бўғинда ҳарбий бошлиқлар: мингбоши, юзбоши ва ўнбошилар турган. Чингизхон қўшинининг асосий қисми турли туркий қабилалардан тузилган бўлиб, қаттиқ ҳарбий интизом ўрнатилган бу қўшин ўз даврининг ҳақиқатдан ҳам қудратли жанговар армияси саналарди.

Мовароуннаҳр ва Еттисув мўғуллар даврида Чигатой улуси таркибига, Хоразмнинг ғарбий қисми Олтин Ўрда давлати, қолган қисми Чигатой улуси таркибига киритилган эди. Чигатой улуси Еттисувдаги Или дарёси бўйидаги Олмалиқ шаҳридан туриб бошқариларди. Мўғуллар кўчманчи халқ бўлганликлари учун давлатни бошқарув ишида анчагина нўноқ эдилар. Шунинг учун ҳам улар босиб олинган ҳудудларни бошқаришда ўзлари томонидан тайинланган ноиблар ёрдамига муҳтож эдилар. Чигатой улуси даврида Мовароуннаҳрни бошқариш ишлари маҳаллий ҳукмдорларга, маҳаллий бой зодагонлар қатламига топширилган эди. XIV асрда Мовароуннаҳрни хоразмлик йирик савдогар Маҳмуд Ялавоч (1226-1238) ва унинг ўғли Масъудбек (1238-1289) хон ноиби сифатида бошқариб келдилар. Мовароуннаҳрда жуда катта ҳуқуқга эга бўлган Маҳмуд Ялавоч ва Масъудбекнинг қароргоҳи Хўжанд шаҳрида эди. Ноибнинг асосий вазифаси – белгиланган солиқларни йиғиш ва улуғ хон қароргоҳига етказиш, аҳолини итоатда сақлаб туриш ҳисобланарди. Ноиблар Хўжанддан туриб ўз қўли остидаги ҳарбий бўлинмалар ёрдамида давлатни бошқарган, солиқларни йиққанлар. Бухорода эса маҳаллий зодагонлар ва руҳоний раҳбарлар мамлакатда бошқарувни ўз қўлларига олган эдилар. Булар маҳаллий амирлар ва садрлар ҳисобланган.

Мовароуннаҳрни деярли мустақил бошқарган Маҳмуд Ялавоч 1338 йилдаги Маҳмуд Торобий бошчилигидаги мўғулларга қарши кўтарилган халқ ҳаракати туфайли ўз вазифасидан бўшатилади. Лекин Чингизхонга ва кейинги мўғул хонларига кўрсатган хизматлари ҳисобга олиниб, Хонбалиқ (Пекин) шаҳрига губернатор қилиб тайинланади. У бу лавозимда то умрининг охиригача (1254) тургани маълум. Мавороуннаҳрга ноиб этиб тайинланган Масъудбек эса отаси сиёсатини давом эттириб, мўғулларга содиқ хизмат қилди.

Мўғуллар даврида махсус ҳужжат-пайзаларга эга бўлган кишилар ҳам маҳаллий бошқарувда катта нурфурга эга бўлганлар. Бундай алоҳида ёрлиқларга эга хон қонадони вакиллари, турли даражадаги амалдорлар, савдогарлар ва руҳонийлар қиёфасидаги айғоқчилар жойларга сафар қилганда маҳаллий аҳоли уларни турар жой ҳамда озиқ-овқат ва от-улов билан таъминлаш каби ҳаражатларни қоплаши шарт эди.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Мўғул истилоси Марказий Осиё хўжалигига ҳам катта зарар етказди. Маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзбошимчалиги туфайли белгилаб қўйилган турли тўловлар ва солиқларнинг бир неча марта оширилиши халқнинг аҳволини чидаб бўлмас даражага етказди. Ўзбошимчалик ва зўравонлик, хавфсизликка қарши ҳеч қандай кафолат берилмагани омон қолган шаҳар ва қишлоқ аҳолисида хўжаликни ривожлантиришга бўлган иштиёқни бутунлай сўндирган эди. Шунинг учун ҳам мўғул босқинидан кейинги дастлабки ўн йилликлар даврида Марказий Осиё хўжалиги янада ёмонлашиб борди. Натижада, XIII асрнинг 30-йилларидан бошлаб деҳқончилик воҳалари аҳолиси ва шаҳар ҳунармандлари орасида мўғуллар зулмига қарши кураш кучая бошлади. Бундай ҳаракатлар Бухорода айниқса кучли эди. 1238 йилда Бухоро яқинидаги Тороб қишлоғида кўта-

рилган қўзғолонга тороблик ҳунарманд (элак созловчи) Маҳмуд Торобий бошчилик қилди. Лекин қўзғолон шафқатсизлик билан бостирилди.

XIII асрнинг иккинчи ярмига келиб мўғул ҳукмрон доиралари ўртасида бой маданий вилоятлардан фойдаланиш масаласида икки хил муносабат пайдо бўлади. Кўчманчи ҳарбий зодагонларнинг катта қисми, хонзодалар ва айрим ҳоқонлар ўтроқ ҳаётга мутлақо қарши эдилар. Маҳаллий зодагонлар, руҳонийлар ва савдогарларнинг асосий қисми ҳамда баъзи бир хонлар ўтроқ ҳаётга ўтиш учун кураш олиб бориб, марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга интилар эдилар.

Бундай сиёсат тарафдорларидан бири Мўғулистоннинг улуг ҳоқони Мункехон ва Чигатой улуси ноибни Маъсудбек эди. Айниқса, Мункехоннинг қонунлаштирилган чора-тадбирлари чекланмаган солиқ ва йиғимларни тартибга солиб аҳолини ўзбошимчалик билан йиғиб олинadиган солиқлардан озод этди, ички ва ташқи савдонинг ривожланишига имконият яратди. Бунинг натижасида XIII асрнинг 70-80 йилларига келиб Мовароуннаҳрда аста-секинлик билан шаҳар ҳаёти, ҳунармандчилик ва савдо муносабатлари жонлана бошланди.

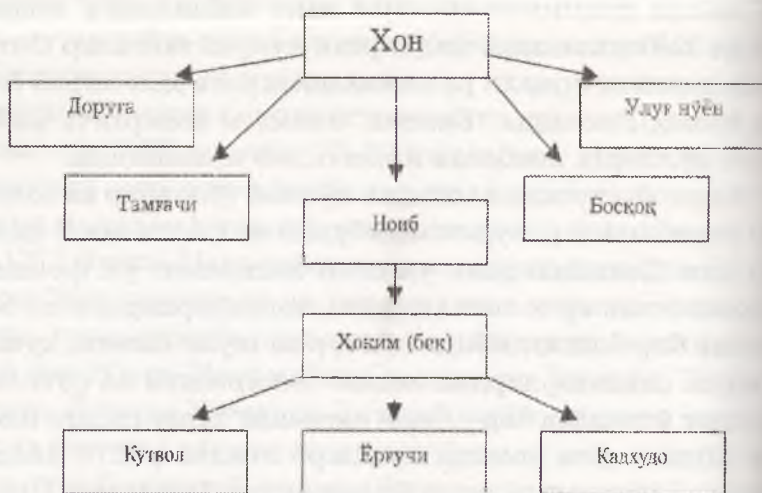
1271 йилда Масъудбек пул ислоҳоти ўтказди. Бу ислоҳот Мовароуннаҳр шаҳарларининг ички ҳаётини, айниқса, пул муносабатларининг тикланишида катта аҳамиятга эга бўлди. Масъудбек Самарқанд, Бухоро, Термиз, Тароз, Ўттор, Хўжанд, Нахшаб каби кўпгина шаҳарларда бир хил вазн ва юқори қийматли соф кумуш тангалар зарб эттириб, уларни бутун мамлакат бўйлаб муомалага чиқарди. Бу ҳол ички савдо ва ижтимоий муносабатларни тартибга солиб, аҳолининг кумуш тангаларга ишончи мустаҳкамланди, танга нуфузи ортиб борди. Бу савдо-сотик ва умуман иқтисодий ривожланишга бирмунча таъсир кўрсатди.

Чигатой улуси XIV аср бошларига келиб, амалда икки қисмга бўлиниб кетади. Кебекхон хукмронлиги (1318-1326) даврида улуснинг марказий бошқаруви Еттисувдан бутунлай Мовароуннахрга кўчирилди. Кебекхон муғуллар истилоси туфайли ташлаб кетилган ва вайронага айланган Насаф шаҳридан икки фарсаҳ узоқликда ўзига янги сарой барпо эттирди. Унинг атрофида ҳозирги Қарши шаҳри шаклланди. Кебекхон ўзининг кўп тармоқли ислохотларини ушбу шаҳарда туриб амалга оширди. Ўтказилган ҳарбий-маъмурий ислохотлар натижасида Чигатой улуси туманларга бўлиб чиқилди. Бу маъмурий birlikлар кейинги тарихий даврларда ҳам сақланиб келинди. Кебекхон ўтказган пул ислохоти натижасида бутун мамлакатда бир ҳил вазнга эга бўлган кумуш тангалар зарб этилди ва муомалага киритилди. Соф кумушдан исалган бу тангалар Чигатой улусидаги иқтисодий аҳволни, молия тизимини маълум вақт яхшилашга хизмат қилди. Кебекхон зарб қилдирган кумуш тангалар Олтин Ўрда давлати орқали рус князликларига ҳам кириб борган бўлиб, Россияда “Копеек” атамаси ҳозиргача майда танга пулларга нисбатан ишлатилиб келинмоқда.

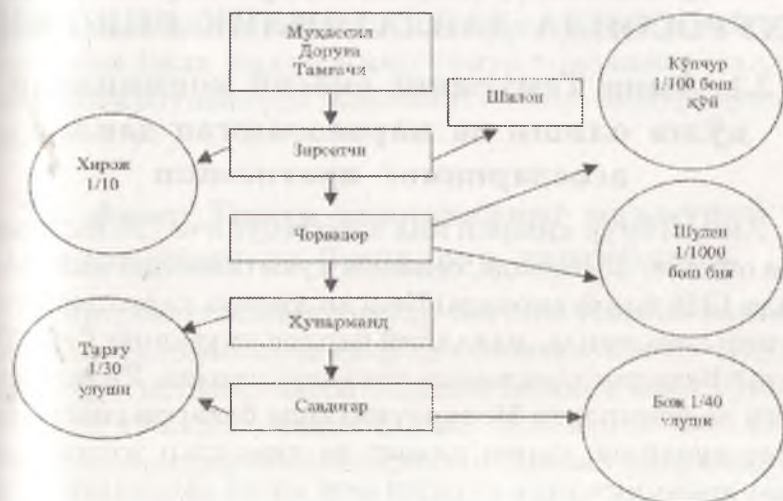
Чигатой улусида аҳолидан кўплаб тўловлар ва солиқлар йиғиб олинар, турли мажбурий меҳнатга жалб қилинар эди. Деҳқонлардан умумий ҳосилнинг ўн фоизини ташкил этган ер солиғи (хирож), чорвадорлардан юз бош молдан бир бош ҳисобида кўпчур ва шуле солиғи, ҳунароманд ва савдогорлардан ишлаб чиқарилган ва сотилган молнинг ўтгиздан бир улуши ҳажмида тарғу солиғи олинган. Мунка қоон номида пул зарб этилгач, 1270 йилдан солиқ ва жарималар пул билан олина бошлаган. Йирик мулкдорлар, савдогарлар, ислом пешволари муғуллар билан яқинлашиб, катта имтиёзларни қўлга киритган, турли тўлов ва солиқлардан озод қилувчи ҳар хил ёрликлар олган эдилар.

Умуман олганда, мўғуллар ҳукмронлиги даври Ўрта Осиё ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий ҳаётида кескин инқироз даври ҳисобланади. XIII асрнинг 70-80 йилларига келибгина, Мовароуннаҳрда вайрон бўлган шаҳарлар тикланиб, деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ жонланди. XIV асрнинг ўрталарига келиб Мовароуннаҳрда ҳокимиятни яна туркий амирлар ўз қўлларига олдилар. Амир Темурнинг тарих саҳнасиغا чиқиши билан Ўрта Осиёда мўғуллар ҳукмронлигининг бутунлай барҳам берилди.

Чигатой улусида бошқарув тизими

Чигатой улусида солиқ тизими

III БОБ. АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА МОВАРОУННАХР ВА ХУРОСОНДА ДАВЛАТЧИЛИК РИВОЖИ

3.1. Амир Темурнинг сиёсий ҳокимиятни қўлга олиши ва марказлашган давлат асосларининг яратилиши

Амир Темур ҳижрий йил ҳисоби бўйича 736 йил шайбон ойининг 25-кунда, сешанба куни (милодий йил ҳисобида 1336 йил 8-апрелда) Кеш вилоятига қарашли Хўжа Илғор қишлоғида, маҳаллий барлос уруғининг беги Тарағай Баҳодир хонадонидан таваллуд топади. Унинг болалиги ва ўсмирлиги Мовароуннаҳрда беқарор сиёсий вазият кучайган, турли вилоят ва туманлар ҳокимларининг ҳокимият учун кураши авж олган даврларга тўғри келди. Шу сабабли ҳам ёш Темур ва унинг тенқурларининг бир томондан мўғул босқинчиларига қарши кураш руҳида, иккинчи томондан мамлакатдаги сиёсий беқарорликни тугатиш ва марказлашган қудратли давлат барпо этиш руҳида тарбияланганлар.

1360-1361 йилларда мўғул хони Туғлуқ Темур Мовароуннаҳрга бостириб киради. Бундай огир сиёсий вазиятда Туғлуқ Темур хизматига кирган 25 ёшли Темурбек Кеш ва Насаф вилоятларига ҳоким этиб тайинланади. Бу йилларда ёш Темурбекнинг Балх ҳокими Амир Ҳусайн билан яқинлашуви бошланиб, бу сиёсий иттифоқ то 1370 йилгача давом этди. 1365 йилдаги “лой жанги”да мўғул хони Илёсхўжадан мағлубиятга учраган Амир Ҳусайн ва ёш Темур Хуросонга кетишга мажбур бўлган бўлсалар-да, Самарқанд сарбадорлари томонидан мўғул қўшинлари тўхтатиб қолингач, яна Мовароуннаҳрга қайтдилар. Самарқанд яқинидаги Кониғил мавзесида Амир Ҳусайн талаби билан сарбадорлар раҳбарлари ўлдирил-

ач (Темур фақатгина Мавлонзодани ўлимдан сақлаб қолади), икки иттифоқчи амирлар ўртасига совуқчилик тушиб бошлади. Натижада 1370 йилда Амир Хусайннинг қароргоҳи Балх шаҳри Амир Темур томонидан эгалланиб, Мовароуннаҳрда ҳокимият Амир Темур қўлига ўтади.

3.2. Амир Темур давлатининг маъмурий тузилиши ва бошқарув тартиблари

Амир Темур Мовароуннаҳр тахтига ўтирган пайтда, мамлакатда аҳвол анча оғир эди. Мовароуннаҳр ҳудуди ҳали мўғул истилоси асоратларидан батамом халос бўлмаган, халқ хўжалиги издан чиққан, меҳнаткаш халқ оғир пулларни бошдан кечирмоқда эди. Давлат қудратининг асоси бўлган иқтисодни тиклаш, сиёсий ва маъмурий бошқарув муассасаларини барпо этиш Амир Темурнинг ҳукмдор сифатида ҳал қилиши лозим бўлган дастлабки асосий вазифаларидан бири эди. Амир Темур 1370 йил май ойида Мовароуннаҳр тахтига ўтиргач, мамлакатда ҳукм сурган феодал тарқоқликни тугатиб, ягона марказлашган буюк давлатга асос солган бўлса-да, бироқ у ўзини мазкур давлатнинг “қонуний” хони деб эълон қилмайди. Чунки у насл-насаб жиҳатидан чингизийлар сулоласига мансуб эмас эди. Бинобарин, у чигатойликлар анъанасига риоя қилиб, ўз ҳузурида аввал Суюрғатмишхонни (1370-1388), унинг вафотидан кейин эса Суюрғатмишхоннинг ўғли Султон Маҳмудхонни (1388-1402) расман хон қилиб қўтариб, уларнинг номидан ёрликлар чиқариб, фармойишлар берди ва пуллар зарб эттирди. Мазкур ҳар иккала хонлар эса давлатнинг сиёсий ҳаётига Амир Темур берган амру фармойишларга мутлақо аралашмасдилар. Шунга қарамай, Амир Темур ўз сиёсий мавқеини мустақамлаш мақсадида мўғул хонлари-

дан - Қозонхоннинг қизи Сарой мулк хонимни ўз никоҳига киритди. 1370 йилда бўлган бу никоҳ туфайли Амир Темур “курагон”, яъни “хон куёви” унвонига эга бўлди. Бу эса ўша замон қонун-қоидасига кўра, салтанат ҳукмдорларидан талаб қилинадиган анъаналардан бири эди. Мана шундай кейин расмий ҳужжатларда Соҳибқирон “Амир Темур Курагон” номи билан атала бошлади.

Амир Темур Мовароуннаҳрда Кебакхон (1318 - 1320) томонидан жорий қилинган маъмурий бўлинмаларни сақлаб, мазкур бўлинмаларга янги мингбоши ва туманбошилар тайинлади. Мамлакат маъмурий жиҳатдан улусларга, улар, ўз навбатида, вилоят ва туманларга бўлинишидора қилинар эди. Соҳибқирон мамлакатни бошқаришда ўз яқинларига суянди. Мамлакатнинг ғарбий вилоятлари ўртанча ўғли Мироншоҳга, Балх вилояти катта ўғли Жаҳонгир мирзога, Хуросон кичик ўғли Шоҳруҳ мирзога суюрғол этилган. У набираларига ҳам суюрғол берган. Жумладан, Қобул, Ғазна, Кандаҳор, Ҳинд ерлари Пирмуҳаммадга, Исфохон Умаршайхнинг ўғли Рустамга, Бағдод Мироншоҳнинг ўғли Абубакрга суюрғол қилинди.

Амир Темурнинг мустақил марказлашган давлатни барпо этишга қаратилган биринчи қадами уни муғуллардан батамом озод этиш ва салтанатни бошқаришда янги ва мукамал тартиб ва қоидалар жорий этиши эди. Амир Темур асос солган давлат ўрта асрларга хос мусулмон Шарқида ҳукм сурган давлатлардан унчалик фарқ қилмаса-да, аммо салтанатдаги бошқарув тизимлари қадим Турон-Туркистон давлатчилигининг асрий анъаналари ҳамда янги тартиб ва қонунлар билан такомиллаштирилган эди. Бунинг ёрқин мисоли Темур тузуклари ҳисобланади. Соҳибқирон томонидан яратилган тузукларда давлат бошқаруви, маъмурий амалдорлар ва уларнинг вазифалари, турли ижтимоий тоифаларнинг жамият

ҳаётида тутган ўрни ҳақидаги қатъий тартиб ва қонунлар ишлаб чиқилган.

Бу даврда бошқарув икки идорадан: даргоҳ ва вазирлик (девон)дан иборат бўлиб, даргоҳни олий ҳукмдор бошқарган. Даргоҳ фаолиятини бошқариш, унинг девонлар, маҳаллий ҳокимият идоралари билан боғланиб туриш ишлари олий девон зиммасида бўлган.

Саройдаги даргоҳ - Олий кенгашда ички ва ташқи амалларнинг энг муҳим масалалари, ҳокимиятнинг юқори амалларига мансабдор шахслар тайинлаш ва бошқа масалаларни муҳокама қилган. Даргоҳ тизимида арзбеги, товачи, хожиб, жибачи, қушбеги, хазинадор, хонсолар, баковулбоши, котиб, мунши, битикчи ва бошқа тарой амалдорлари фаолият кўрсатганлар.

Амир Темур давлатининг марказий ижро маъмурияти бош вазир - девонбеги бошлиқ етти вазирликдан иборат аркони давлат - Вазирлар маҳкамаси томонидан бошқарилган. **Биринчи** вазирлик - мамлакат ва расмий ишлар бўйича фаолият иш олиб борган. Бу вазирлик вилоят туманларидан тўпланадиган ҳосил, солиқлар, ўлпонлар ва уларнинг тақсимооти, кирим-чиқимлар ҳамда ободончилик ишлари билан шуғулланган. **Иккинчиси** - вазири сипоҳ, яъни ҳарбий ишлар бўйича бўлиб, аскарларнинг маоши ҳамда озиқ-овқат ва қурол-яроғлари таъминоти билан шуғулланган. **Учинчиси** - тижорат вазирлиги бўлиб, савдогарларнинг мол-мулкидан олинадиган закот ва божлар, эгасиз қолган мол-мулкларни тасарруф этиш, мерос ва меросхўрлар билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал этиш каби ишларни бажарган. **Тўртинчиси** - салтанат ишларини юритувчи вазир, яъни молия ишлари вазири бўлиб, давлат хазинасидан сарф этиладиган харажатлар, умуман, салтанат кирим-чиқимларини бош-қарган. Мазкур тўрт вазирликдан ташқари, чегара вилоятлари ва тобе мамлакатлар ишларини назорат

рат қилиб туриш учун яна махсус учта вазирлик таъсис этилган эди. Бу уч вазир мазкур вилоятлардан давлат хазинасига келиб тушадиган даромадларни назорат қилиш ва улар билан боғлиқ бўлган молиявий масалалар билан шуғулланган. Улар, ўз навбатида, салтанатнинг бош назорат ҳайъатини ташкил этганлар. Мазкур ҳайъат “холиса” деб аталган. Бу етти вазирлик девонбегига бўйсунган ва у билан бамаслаҳат салтанатнинг муҳим молиявий ишларини амалга оширган.

Амир Темур давлати идораларида фармонлар ўзига хос янги усулда – сарнома усулида жорий қилинди. Бу усул Амир Темурни ҳукмдор сифатида намоён этарди. Амир Темур томонидан фармонлар чиқариш тартибига қўйилган талаблар унинг авлодлари томонидан ҳам қабул қилинган. Бунга бир қатор Темурий ҳукмдорлар, масалан, Шохрух мирзо ва Абу Саид мирзолар томонидан чиқарилган ва асл нусхада сақланиб қолган кўплаб ҳужжатлар асос бўла олади.

Амир Темур амалга оширган буюк ишлардан бири – эркин ва цивилизацияли институт сифатидаги давлатчилик ғоясини асослаш ва уни ҳимоя қилиш бўлди.

Амир Темур ўз давлатини барпо қилишда ўтмишда мавжуд сиёсий бошқарув тажрибаларидан кенг фойдаланди. Мазкур давлат ўз таркибий тузилишига кўра кўпинча ҳарбий-сиёсий тартибларга асосланган эди. Унинг давлат бошқарув тизими қўл остидаги бутун ҳудудда ягона марказлашган сиёсий тартиб асосига қурилган бўлиб, бу соҳадаги тажрибалар ўрта асрлардаги Ўрта Осиё давлатларида кенг қўлланилган идора усуллари тажрибаси билан бойитилган эди. Амир Темурнинг Низомулмулк томонидан яратилган “Сиёсатнома” асарида давлат ишларида қўлланма сифатида кенг фойдаланиши, “Темур тузуклари”да “Сиёсатнома”дан фикрлар келтириши бунга ёрқин мисолдир.

Амир Темур ўзига қадар мавжуд бўлган давлатчиликнинг саккизта асосига амал қилди:

- давлат сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиши;
- давлат ва жамият муайян қонунлар, тартиблар, манфура асосида бошқарилмоғи;
- бошқарув тизимини мувофиқлаштириб турувчи қоидалар шаклланган бўлиши;
- жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар давлат эътиборида бўлиши;
- фан ва маданият равнақи тўғрисида доимий қайғуриш;
- ҳар бир давр шарт-шароити, тартибларига кўра давлат жамият ички тараққиёти масалаларини ташқи дунёдаги мавжуд омиллардан фойдаланган ҳолда олиб бориш;
- давлат тепасидаги кучлар ўтмиш, замона ва келажакни теран тафаккур, мустаҳкам иймон, ғоят юксак маънавият ва миллатпарварлик ила англамоғи.

Амир Темур давлатчиликнинг бу асосларига тўққинчисини, жамият ривожини ва барча ижтимоий табақалар манфаатларини таъминлашни ҳам қўшди.

Амир Темурнинг тарихдаги хизмати яна шундан иборатки, у давлатчиликнинг бошқарув тизими, ички ва ташқи сиёсатнинг тартиб-қоидалари, ҳуқуқий асосларини янги тарихий шароитда такомиллаштирди. Унинг ташқи ва ички фавқулодда воқеалардан воқиф этиб турувчи минг нафар пиёда, минг нафар туя минган, минг нафар от минган чопарлари бўлган. Бутун салтанат бўйлаб бир кунлик йўл оралиғида махсус бекатлар - ёмхоналар ташкил этилган. Ҳар бир бекатда 50-200 бошдан от-улов тутилган.

Амир Темур салтанат ишларида ўзининг пирлари маслаҳатларидан ҳам кенг фойдаланган. “Темур тузуклари”да соҳибқироннинг пирлари ва уларнинг кўрсатма-

лари баёни берилган. Асли хуросонлик йирик шайх бўлган Зайнуддин Абубакр Тойободий Амир Темурга давлат бошқариш ишларида кенгаш, машварату маслаҳат, хуш ёрлик, эҳтиёткорлик амалларига риоя этишни маслаҳат берган.

Шунингдек, Саййид Барака, Мир Саййид Шариф Журжоний, Термиз саййидларидан Ала-ал Мулк, Абул Маолий ва Али Акбарларнинг амир Темур давлати даргоҳларидаги машварату-кенгашларда фаол иштирок этганлари “Темур тузуклари”да баён этилган.

Давлат бошқарувида соҳибқирон ислом қонун-қоидаларига асосланган ҳолда иш юритган. Унинг Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифларга бўлган муносабати самимий ва олий даражада бўлган. Пайғамбар авлодлари, шайхул-машойихларга ҳурмати чексиз бўлган. Давлатни кучайтиришда ҳам айнан шундай кишиларга таяниб иш юритган.

Ижтимоий-иқтисодий тузум. Амир Темур даврида Мовароуннаҳрда аҳолининг яшаш даражаси ва шароити яхшилانган. Ягона марказлашган давлатнинг шаклланиши ва ривож топиши билан оддий аҳолининг тинч ва осуда яшаб, меҳнат қилишига шарт-шароитлар яратилди. Амир Темур салтанат пайтахти Самарқанд шахрини мудофаа қудратини ошириш билан бирга (1370 йилдаёқ мудофаа девори барпо этилади), шаҳарда ободончилик ва қурилишларга катта эътибор қаратди. Амир Темур ўз пойтахти Самарқанд жамолини тубдан ўзгартиришга қарор қилиб, унинг атрофига Боғи Жамол, Боғи Дилкушо, Боғи Чинор, Боғи Беҳишт ва Боғи Нав каби 12 та боғни барпо эттиради. Шунингдек, Самарқанд атрофига қишлоқлар барпо этиб, уларни жаҳоннинг энг гўзал шаҳарларининг номи (Бағдод, Дамашқ, Миср, Шероз, Султония, Мадрид ва Париж) билан атади.

Нафақат пойтахт Самарқандда, шу билан бирга, ул-

кин салтанатнинг бошқа кўплаб шаҳарларида ҳам маҳобатли саройлар, масжиду мадрасалар, савдо дўконлари, кўприклар ва бошқа иморатлар бино қилдирди. Мамлакатнинг қон томири бўлмиш савдо йўлларини қайта таъмирлаб, карвонсаройлар, работлар, сардобалар ва даммомлар қурдирди. Тижорат аҳлига кенг йўл очиб, хазина ҳисобидан сармоя учун қарзлар берди. Қишлоқ кўжалигини ривожлантириш учун деҳқонларга уруғлик отказиб, сув иншоотларини таъмирлаб, айрим жойларда янгидан канал ва ариқлар қаздирди. Мамлакатнинг иқтисодий аҳволини кўтаришда савдонинг аҳамияти бекиёс эканлигини тушунган ҳукмдор бозорлар, расталар ва тимлар қурдирди ҳамда турли-туман устахоналар бирпо этиб, халқ ҳунармандчилик санъатини ривожлантиради.

“Темур тузуклари”да Амир Темур ўз мамлакатини бошқаришда аҳолини маълум ижтимоий қатламларга бўлганлигини ҳам айтиб ўтишимиз керак. Улар, асосан, ун иккита гуруҳга бўлинган. Булар қуйидаги ижтимоий тоифалар:

- саййидлар, олимлар ва шайхлар;
 - катта тажрибага эга илмли кишилар;
 - дуо қилувчи тақводорлар;
 - лашкарнинг сипоҳлари, сарҳанг ва амирлари;
 - аскарлар ва халқ оммаси;
 - давлат бошқарув ишларини ипидан-игнасигача билладиган маслаҳатгўй доно ва ақлли кишилар;
 - вазирлар, котиблар, девон бошлиғи;
 - тиббиёт аҳли, мунажжим ва муҳандислар;
 - муҳаддислар ва муаррихлар;
 - тасаввуф вакиллари ва орифлар;
 - ҳунармандлар ва санъаткорлар;
 - ажнабий сайёҳлар ва савдогарлар.
- Юқоридаги ижтимоий қатламлар Амир Темур давла-

тининг маъмурий-бошқарув тизимидаги тартиблар билан алоқадор ҳолда унинг ҳарбий-сиёсий характерди бўлганлигини ҳам кўрсатиб турибди.

Солиқ тизими. Кўпгина манбалар Амир Темур ва темурийлар даврида Ўрта Осиё ва бошқа ҳудудларда солиқ тизими маълум меъёрга туширилганлигини баён қилади. Темурийлар даврида солиқнинг асосий тури хирож бўлиб, зироатчилар қандай ер мулкларида яшаб экин экишларига қараб хирож тўлаганлар. Улар, асосан, тўрт турга бўлинади;

1. Давлат ерларида ишловчи зироатчилар;
2. Хусусий мулк ерларида ишлайдиганлар;
3. Ўз ерида ишловчилар;
4. Вақф ерларида ишловчилар.

Хирож маҳсулот ёки пул билан олинган. Хажми ҳосилнинг ярми миқдоригача борган. Савдогарлар ва ҳунармандлар, чорвадорлардан закот солиғи олинган. Мағлуб шаҳар аҳолисидан жизъя олинган. Чегара ҳудудларида божхоналар бўлиб, четдан келадиган савдогарлардан бож ундирилган. Маҳаллий савдогарлар тагжой, боғдорлар танобона тўлаганлар.

Ҳуқуқий муносабатлар. Амир Темур ва темурийлар даврида ҳам бутун ислом мамлакатларида бўлганидек, исломий шариат суд-ҳуқуқ тизимининг асоси ҳисобланарди. Шариат аҳкомларини бошқариш мамлакатнинг бош қозиси ихтиёрига берилган бўлиб, унинг вилоятлардаги маҳкамалари фаолияти вилоят қозилари томонидан олиб борилган. Кўшин учун алоҳида ҳарбий-суд тизими мавжуд бўлиб, уни қози-аскарлар - ҳарбий қозилар юритганлар. Суд-ҳуқуқ тизимида шайхулислом, садр, муфти, мутавали, мухтасиб ва бошқа амалдорлар ҳам катта ўрин тутган.

Қози - ҳар бир шаҳар ва вилоятда, девоннинг турли

буғинларида қонунни назорат қилган. Қозилар даражаси
ни мартабасига кўра бир-бирларидан фарқ қилиб турган.

Садрлар – асосан, саййидлардан чиққан шахслар
булиб, улар аҳли исломга бошчилик қилган. Уларнинг
нинг муҳим вазифаларидан бири мамлакатдаги вақфлар-
ни назорат қилиш бўлган. Садрлар суюрғолни ҳам белги-
либ турганлар.

Мутаваллий – садрлар томонидан вақфларни бошқар-
иш ва назорат қилиш учун тайинланган шахс.

Мударрис – диний масалалар, шариат, тафсир, ҳадис
ва фикҳдан дарс берувчи шахс.

Мухтасиб – бозорларда тарози, нарх-навони назорат
қилувчи масъул шахс.

Соҳибқирон Амир Темур томонидан яратилган ва
давлат бошқаруви соҳасида ўз даврининг мукамал
қонун-қоидаларини ўз ичига олган тузукларда нафақат
давлат бошқаруви, шу билан бирга жиноят ва жазо тур-
лари ҳақида муҳим қоидалар ҳам келтирилади. Хусу-
сан, Темур тузукларига кўра:

-қайси бир сипоҳий ҳаддидан ошиб, қўл остидаги ки-
шига зулм қилса, уни зулм кўрган кишига топширганлар
ва ўша мазлум кишининг ўзи сипоҳийни жазолаган.

-ҳазинабон молия ишида хиёнат қилса, текширувдан
сўнг, масъул шахснинг ўзлаштириб олган маблағи мао-
шидан икки баробар ортиқ бўлса, ортиғи оладиган маоши
ҳисобидан ушлаб қолинган;

-қишлоқ оқсоқоли, шаҳар улуғлари пастроқ тоифа-
даги кишига зулм қилса, ўша зулмга яраша катта миқ-
дорда жарима солинган;

-халққа жабр-зулм қилган ҳарбий киши жарима тўла-
ган ёки дарра билан калтакланган;

-кимда-ким ўғирлик қилиб, бировнинг молини ўғир-
ласа, ўшани қайтариши шарт бўлган ёки ясога мувофиқ
қаттиқ жазога тортилган.

“Темур тузуклари” кўриб чиқиладиган даврда мана шундай жуд бўлган ҳуқуқий муносабатлар ҳақида тасаввур ҳосил қилишга ёрдам берадиган муҳим тарихий манба сифатида ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда давлатчилик ва иқтисодий-маданий ҳаёт ривожини Кўпгина темурий ҳукмдорлар Соҳибқироннинг буюк давлатчилик анъаналарини, бунёдкорлик ва ободончилик ишларини давом эттирдилар. Шохруҳ Мирзо даврида (1407-1447) Хуросон, Улуғбек Мирзо Курагон (1394 - 1440) даврида Мовароуннаҳр сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан анча юксалди. Айниқса, илм-маърифат бобида юксак поғонага кўтарилди. Самарқанд шаҳри Шарқда илм маркази бўлиб шухрат қозонди. Зотан, Улуғбек Мирзонинг саъй-ҳаракати ва ҳомийлиги натижасида Шарқнинг машҳур алломалари, уламою фузалолар, шоирлар, суҳандон адиблар, етук мусиқашунослар, тарих, фалакиёт, тиббиёт, ҳандаса, математика, мантиқ, фалсафа ва бошқа фанлар намояндалари Самарқандда яшаб ижод қилардилар. Ҳунармандчиликка ва аҳли ҳунарга катта имкониятлар очилган эди. Айниқса, заргарлик ва кулолчилик юксак поғоналарга кўтарилган эди.

Улуғбек Мирзо даврида Мовароуннаҳрнинг шаҳар ва туманларида ободончилик ишлари гуркираб ўсди. Кўплаб масжид, мадраса, рабат, сардоба, ҳаммом ва истироҳат масканлари қурилди. Жумладан, 1417 йилда Бухорода, 1433 йилда Ғиждувонда Улуғбек номи билан мадраса қурилди. 1428 йилда жаҳонга машҳур Улуғбек расадхонаси қурилди. Бундан ташқари, Самарқанд атрофида Боғи Майдон номли боғ ва Шаҳрисабзда Кўк Гумбаз масжиди барпо қилинди. Бу қурилишлар ҳақида Заҳриддин Муҳаммад Бобур ўзининг “Бобурнома” асарида муфассал маълумот берган. Мазкур қурилишларнинг айримлари бизнинг давримизгача етиб келган. Мазкур

обидаларнинг салобати ўша замон меъморчилиги ҳамда қурилиш усталарининг юксак маҳоратидан хабар бериб турибди.

Соҳибқирон Амир Темур 1383 йилда Хуросонни забт этгач, бу ўлкани бошқаришни ўзининг тўртинчи ўғли Шохруҳ Мирзога (1377 - 1447) беради. 1397 йили Шохруҳ Мирзо Хуросонга келгач, мамлакат ободончилиги ҳамда ижтимоий-иқтисодий ҳаётни юксалтириш учун қатор ишларни амалга оширди. Хуросоннинг пойтахти Ҳирот шаҳри аста-секин обод шаҳарлар сирасига қўшилиб, Самарқанддан кейинги ўринни эгаллайди. Ҳиротда ва бошқа шаҳарларда қурилиш, суғориш ишлари, шунингдек, ҳунармандчилик ва маданият тез суръатлар билан ривожланади. Шохруҳ ва унинг хотини малика Гавҳаршод бегим Ҳирот, Балх, Машҳад ва бошқа шаҳарларда сўпгина масжид, мадраса, шифохоналар ва бошқа маиший бинолар қурилишига ҳомийлик қилдилар. Ҳукмдордан ўрнак олган давлат аъёнлари, ўз шахсий маблағлари ҳисобидан масжид, мадрасалар қура бошлайдилар. Натижада, мамлакатда ободончилик ишлари кенг кўламда ривожланади.

1447 йилда Шохруҳ Мирзо вафот этгач, Хуросон тахтига келган Абулқосим Бобур Мирзо (1422 - 1457), Султон Абусаид Мирзо (1424 - 1469) ва айниқса Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро (1438 - 1506) даврларида Хуросон музофоти янада раванқ топди.

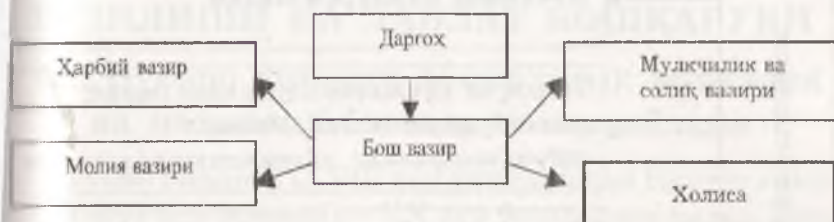
Хуросон Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро даврида ижтимоий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан энг юксак даражага кўтарилди. Улуғбек Мирзо қатл этилгандан сўнг, Самарқанд ўз иқтидорини йўқота бошлагач, бу шаҳарга йиғилган аҳли илм, аҳли ҳунар, шоиру адиблар, мусиқашунослар, хаттоту наққошлар аста-секин уни тарқ этиб, Ҳиротга кела бошлайдилар. Султон Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий уларга ҳомийлик қилиб,

етарли шароитни вужудга келтирадилар. Шу боис Султон Хусайн Бойқаронинг ҳукмронлик даврида Ҳирот фан ва маданият марказига айланди. Бу даврда илму фаннинг барча жабҳаларида қалам тебратган етук олимлар, сўз устаси сухандон хассос шоирлар, инсон руҳига ҳамоҳанг, нозик таъб мусиқашунослар, моҳир ҳунарманд наққошлар ва устоз мусаввирлар ўзларининг бетакрор асарлари билан Хуросон ва унинг пойтахти Ҳиротнинг довруғини жаҳонга машҳур қиладилар.

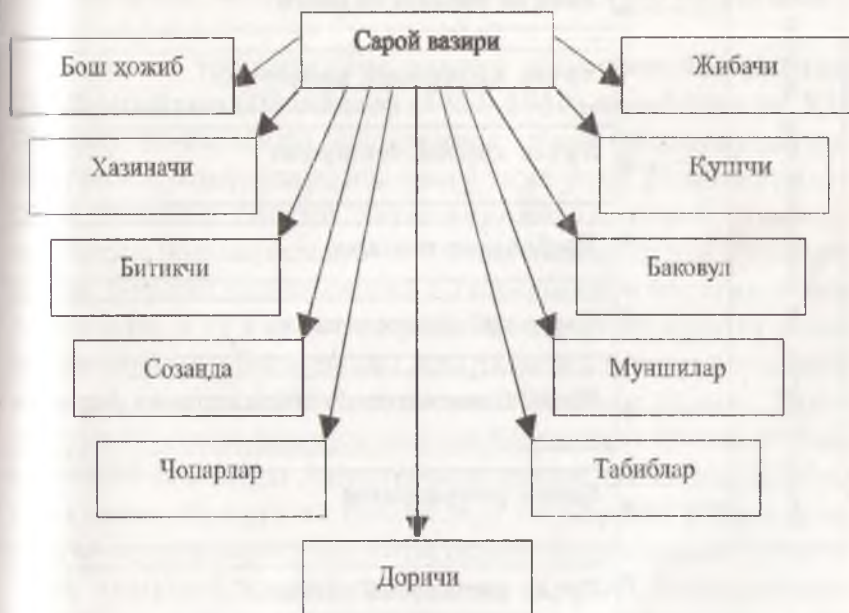
Бу даврда Хуросонда кўплаб маъмурий ва маиший бинолар қад кўтарди. Чунончи Ҳирот ва унинг атрофида бир неча хонақоҳлар, дор уш-шифолар, ҳаммомлар, мадрасалар, сардобалар, мақбаралар янгидан қурилади, эскилари эса таъмирланади. Айниқса, Алишер Навоийнинг саъй-ҳаракатлари билан мамлакатда йирик суи иншоотлари, карвонсарой, работ, кўприк, шифохоналар, хонақоҳлар ва шу каби қурилиш ишлари кенг кўламда олиб борилган. Бинобарин, бу даврда Хуросон аҳолиси бир мунча осойишта ва фаровон ҳаёт кечирган.

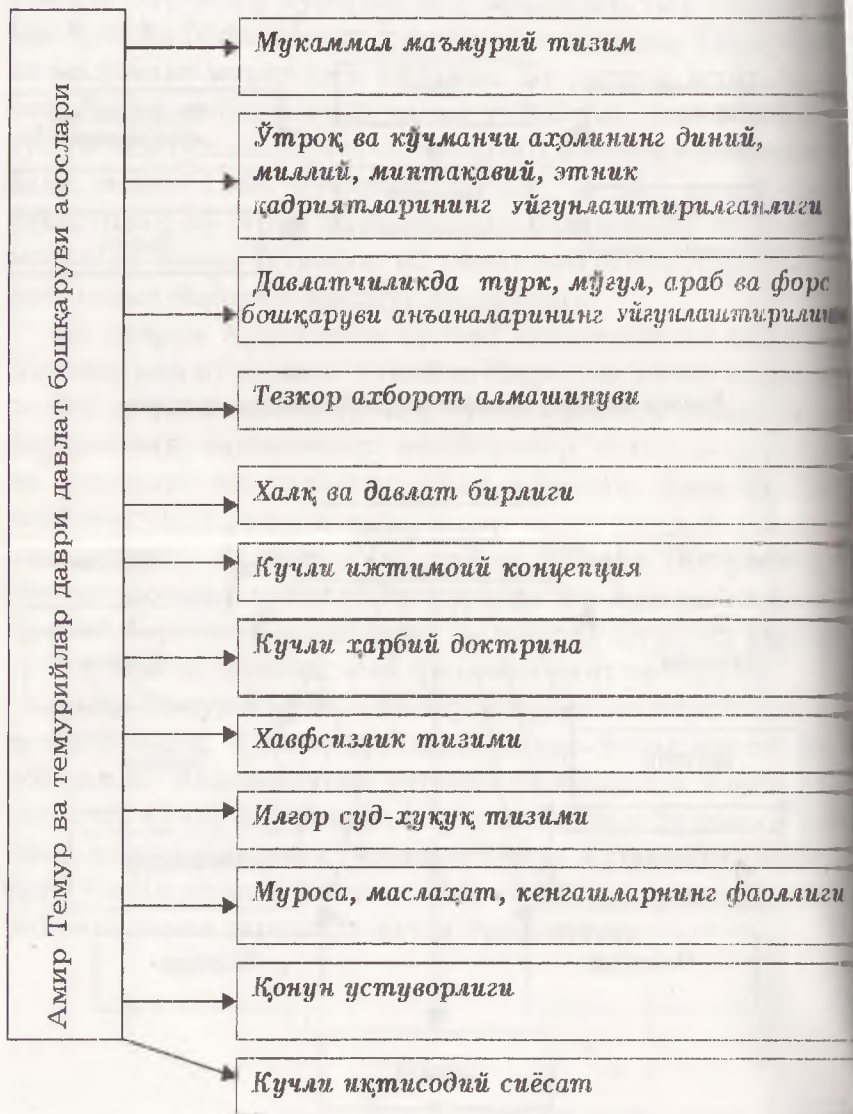
Амир Темур ва темурийлар даврида шаҳарсозлик ва меъморчилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик юксак ривожланди, илм-фаннинг кўпгина соҳаларида катта натижалар қўлга киритилди. Шу сабабли ҳам бу давр **Ўрта Осиё цивилизацияси** ўзининг бутун қудрати ва маҳобати билан намоён бўлган давр сифатида миллий давлатчилигимиз тарихида катта ўрин тутди.

Темурийлар давлати марказий бошқарув тизими

Амир Темури даври сарой амалдорлари

IV БОБ. СЎНГГИ ЎРТА АСРЛАРДА ЎЗБЕК ХОНЛИКЛАРИ: МАЪМУРИЙ ТУЗИЛИШИ ВА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ

4.1. Бухоро хонлиги (амирлиги): марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари

Бухоро хонлиги (XVIII аср ўрталаридан Бухоро амирилиги) XVI аср бошидан - XX аср бошларига қадар Ўрта Осиёда мавжуд бўлган йирик давлат бўлиб, унда 3 та сулола - шайбонийлар (XVI аср), аштархонийлар (XVII - XVIII аср ўрталари) ва манғитлар (1756-1920) ҳукмронлик қилган. Манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида Бухоро амирилиги деб аталган бу давлат 1868 йилда чор Россиясининг вассалига айланган бўлиб, 1920 йилда большевиклар томонидан бутунлай тугатилди.

Ташкил топиши. Бу давлат асосчиси **Муҳаммад Шайбонийхон (Шохбахт) (1451-1510)** ҳисобланади. XV асрнинг 90-йиллари ўрталарига келиб Мовароуннаҳр, Темурий ҳукмдорларнинг тожу тахт учун ўзаро курашлари сабабли сиёсий парокандаликка учраб, амалда мустақил бошқариладиган кичик вилоятларга бўлиниб кетди. Бундан фойдаланган Шайбонийхон бошлиқ дашт ўзбеклари XVI аср бошларида Мовароуннаҳрнинг икки йирик шахри - Бухоро ва Самарқандни жангсиз эгаллаб олишга эришди. 1503 йилга келиб Жиззах, Зомин, Тошкент ва Фарғона водийси ҳам шайбонийлар қўлига ўтади. 1504-1505 йилларда Амударёнинг юқори қисмидан (Ҳисор, Бадахшон, Қундуз ва бошқалар) то Хоразм воҳасигача бўлган ҳудудлар қўлга киритилди. Хуросоннинг сўнги буюк темурий ҳукмдори Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўлиmidан кейин (1506) бошланган сиёсий инқироз бу ҳудуднинг ҳам Шайбонийхон қўлига ўтишига олиб келди. 1507 йилда Ҳирот шахри қўлга киритилгач, Муҳам-

мад Шайбонийхон амалда бутун темурийлар мулкисини ягона ҳукмдорига айланди ва барча ўзбекларнинг олий хони деб эълон қилинди. Мамлакат пойтахти этиб Самарқанд танланди. XVI аср ўрталаридан бошлаб Убайдуллахон ва кейинчалик Абдуллахон II даврларидан бошлаб пойтахт мақоми Бухоро шаҳрига кўчди. Шундан кейин бу давлат Бухоро хонлиги деб атала бошланди.

Шайбонийлар сулоласи то 1601 йилгача ҳокимиятини ўз қўлларида сақлаб турдилар. Кейин Бухоро хонлигининг олий тахти аштархонийлар сулоласи (Москва князи Иван Грозний босқинидан кейин Астрахан шаҳридан Бухорога келган дашт ўзбеклари) қўлига ўтди. Бу сулоланинг дастлабки ҳукмдорлари шайбоний Абдуллахон II нинг жиянлари бўлиб, шайбонийлар билан яқин қариндош бўлганлар. Аштархонийлар Бухоро хонлигида то XVIII аср ўрталаригача ҳукмронлик қилдилар. XVIII аср бошларига келиб аштархонийлар давлатидаги инқирозли вазият янада кучайди. Бу даврда хонлар йирик сарой амалдорлари ва ўзбек қабилалари бошлиқларига тамомила тобе бўлиб, улар хонларни тахтга кўтаришар, тахтдан маҳрум этишар, мамлакатдан қувғин қилишар ёки ўлдиришар эди. Субхонқулихон (1680-1702 йиллар)нинг ўлиmidан кейин тахтга ўтирган Убайдуллахон (1702-1711 йиллар) марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга интилган сўнги аштархоний ҳукмдор эди. Унинг Ҳисор, Термиз ва Шаҳрисабз вилоятларининг исёнкор ҳокимларини бўйсундириш учун қилган ҳаракатлари натижасиз тугади. Пул ислоҳоти ўтказиб (1708 й.) давлат хазинасини, молиявий аҳволини яхшилашга уриниши сиёсий вазиятни янада кескинлаштирди. Натижада, у ўлдирилиб, тахтга Абулфайзхон ўтказилди. Унинг ҳукмдорлиги даврида (1712-1747 й.) мамлакатда қабила бошлиқлари, вилоят ҳокимларининг марказий ҳокимиятга қарши чиқишлари янада кучайди. Амалдорлар фитнаси авж олди.

янижада, Абулфайзхон ҳам Убайдуллахондек ўз шах-
ли қўриқчиларини рус ва қалмиқ қулларидан тузишга
мажбур бўлганлиги манбаларда таъкидланади.

Абулфайзхон ҳукмронлиги даврида манғит қабиласи
ишчиликларининг давлат бошқарувига таъсири кучайди.
Пронда янги сулолага асос солган Нодиршоҳ қўшинлари
1740 йилда Қарши, Кеш, Ҳисор, Самарқандни эгалла-
шдан кейин Муҳаммад Ҳаким манғит Нодиршоҳ хиз-
матига кирди ва ўз авлодларига кейинчалик Бухоро тах-
тини эгаллашлари учун имконият яратди. 1747 йилда
Нодиршоҳ, Мовароуннахрга яна ҳужум уюштириб, Тош-
кент, Ўттор, Туркистонни эгаллайди, Абулфайзхон тахт-
дан ағдарилади. Расман сўнгги аштархонийлардан Аб-
дулмумин (1747-1751 йиллар), Убайдуллахон II (1751-
1754 йиллар) ва Шерғози (1754-1756 йиллар) Бухоро тах-
тида ўтирган бўлса-да, амалда ҳокимият Муҳаммад
Раҳим манғит қўлига ўтади. Лекин у расман 1756 йилда-
гина тахтга ўтирди ва манғитлар сулоласи ҳукмронлиги-
ни асос солди.

Бухоро амирлиги. Шу тариха, XVIII аср ўрталари-
даги сиёсий вазият Бухоро давлати тахтига ўзбеклар-
нинг манғит уруғи вакилларини олиб чиқди. Манғитлар
сулоласи ҳукмдорлари Бухоро давлатини амир унвони
билан бошқардилар. Манғитлар сулоласи асосчиси Му-
ҳаммад Раҳим ва унинг вориси Дониёлбий (1759-1784 йй)
Бухоро давлати ҳудудини анча кенгайтиришга эришди-
лар. Марказий ҳокимиятга қарши Ғузор ва Шаҳрисабз-
да кўтарилган кучли қўзғолонлар Дониёлбий тамонидан
бостирилди. 1785 йилда унинг ўғли Шохмурод “Амир”
унвони билан тахтга ўтирди. Тарихда “Амир Маъсум”
дея ном қолдирган бу ҳукмдор (1785-1800) марказий ҳоки-
миятни мустаҳкамлаб, Бухоро амирлиги сарҳадларини
анча кенгайтди. Мамлакат иқтисоди яхшиланди. 1800-
1826 йилларда унинг ўғли амир Ҳайдар, 1826-1860 йил-

ларда амир Насрулло Бухорода ҳукмронлик қилди. Насруллохон даврида Бухоронинг ҳарбий қудрати анча ошди. Шаҳрисабз ва Ҳисор бекликлари бўйсундирилди. Қўқон хонлигига тегишли катта ҳудудлар босиб олинди. Лекин Амир Музаффар ҳукмронлиги даврида (1880-1885) амирликнинг катта қисми, бой ва серҳосил Зарафшон воҳаси руслар томонидан забт этилди ва Бухоро Россияга тобе давлатга айланди. 1920 йилда амирлик бошқарувчилар томонидан бутунлай тугатилди.

Давлат бошқаруви. Бухоро хонлиги ўз давлат бошқарувида Мовароуннаҳрда асрлар давомида шаклланган давлатчилик тизимидаги кўпгина ўзига хосликларни хусусан, Амир Темур ва темурийлар давлати бошқарув тартибларини, шу билан бирга, XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонни эгаллаган дашт ўзбекларини хос бўлган бошқарув тартибларини ҳам сақлаб қолади. Дашт ўзбекларига хос бўлган ва асосан уруғ-қабил аслзодалари кенг иштирок этадиган бу анъаналар ва бошқарув тартибларини шайбонийлар Мовароуннаҳрда манжуд бўлган юксак давлатчилик тизимига сингдириб юбориб, ўзига хос давлат бошқарув тартибларини жорий этишга интилдилар.

Шайбонийлар даврида давлат бошқарув тизими икки босқичли бўлиб, хон, сарой амалдорлари, ўзбек султонлари ва эътиборли дин пешволаридан иборат марказий давлат бошқаруви ҳамда вилоятлар ҳокимлари ва унга бўйсунувчи амалдорлардан иборат маҳаллий бошқарувдан ташкил топганлигини айтиб ўтиш керак.

Бу даврда олий ҳокимият чекланмаган ҳуқуқларга эга бўлган давлат бошлиғи – хон томонидан бошқариларди. Давлат хон ҳамда унинг авлодининг мулки ҳисобланиб, бошқарув усуллари моҳиятига кўра ўрта аср мусулмон давлатларидан айтарли фарқ қилмасди. Одатда ҳукмдор сулола (уруғ-қабил)нинг энг ёши улуғигина

давлат бошлиғи – хон бўлишга ҳақли эди. Лекин ҳукмдорнинг шахсий фазилатларига ҳам катта эътибор берилди. Бу одатни биз XVI асрда дашт ўзбеклари давлатида ҳам кузатамиз. Хон одатда эътиборли ўзбек уруғлари бошлиқлари, ислом дини пешволари ва ўзбек султонлари томонидан сайланган. Шу туфайли ҳам хон улар фикри билан ҳисоблашишга мажбур эди. Давлат аҳамиятига эга бўлган барча масалаларни ҳал этиш ва тегишли қарорлар қабул қилиш учун хон саройида махсус мажлис – кенгаш (туркча-чончи, арабча-машварат) ўтказилиши шарт бўлиб, бу ҳолат олий ҳукмдорнинг ҳуқуқларнинг биров чекланганлигини, унинг фаолияти уруғ бошлиқлари, руҳонийлар, ҳарбий-маъмурий амалдорлар томонидан назорат қилиниб турилганлигини, давлат бошлиғи расман хон бўлса-да, амалда давлат бошқарувида сарой амалдорларидан ва диндорлардан иборат кенгашнинг аҳамияти ҳам юқори бўлганлигини кўра-миз. Хон авлоди жиҳатидан қанчалик оқсуяк бўлмасин, агар у ақли, бойлиги ёхуд бошқа фазилатлари билан ўзига кўп тарафдорлар йиғишни удалай олмаса, унинг сўзи кенгашда ҳал қилувчи қарорга эга бўлмасди.

Тарихий манбаларда акс этган қадимий одатга кўра бўлажак хонни тахтга кўтаришда катта таъсирга эга бўлган ўзбек уруғлари бошлиқлари ҳамда эътиборли дин пешволари иштирок этганлар. Улар орасидан сайланган бакиллар бўлажак хонни оқ кигизга ўтказиб тахтга элтганлар. Бу маросимлар XVI асрнинг 1-ярмида мамлакат пойтахти Самарқандда бўлиб ўтган бўлса, кейинчалик пойтахт мақомига эришган Бухоро шаҳрида ҳам бўлиб ўтадиган бўлди. Одатда бу маросимда иштирок этганлар кейинчалик нуфузли амал ва мансабларга эга бўлар эдилар. Хоннинг тахтга келишида ёрдам берган қабила ва уруғлар бошлиқлари эса мамлакатдаги энг муҳим вилоятларга ҳоким этиб тайинланарди. Бу ҳокимлар одатда

ўз уруғдошларидан тузилган ҳарбий қўшинларга ҳам бошчилик қиларди. Бу ҳолат кўпгина ўзбек уруғларининг амалда хон ҳокимиятига нисбатан мустақиллигини сақлаб қолишга олиб келади. Хон томонидан амалга энг бўлган ўзбек уруғлари бошлиқлари баъзи ҳолларда ўзини тобе қўшинлар ёрдамида давлат бошқарувида олий ҳукмдорга нисбатан ҳам катта ўрин тутадилар. Улар розилигисиз олий ҳукмдор давлат аҳамиятига эга бўлган бирор-та ҳам жиддий қарорни қабул қила олмасди. Бу ҳолат айниқса, Убайдуллахоннинг ўлиmidан (1539) кейин ҳамда аштархонийлар ҳукмронлиги даврида янада яққолроқ кўзга ташланади.

Бухоро хонлигида тахтга меросхўрлик масаласида ҳам баъзи ўзига хосликларни кўриш мумкин. Дашт ўзбеклариди амалда бўлган қадимий одатга кўра тахтга амалдаги хоннинг фарзандлари эмас, балки ҳукмрон сулоланинг энг ёши улуғи даъвогар (меросхўр) ҳисобланган. Бу тартибни биз Шайбонийхон ўлиmidан сўнг (1510) тахтга Кучкинчихон, яъни Шайбонийхоннинг амакиси ўтқазилганида ҳам кўрамыз. Лекин бу тартибга бутун Шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида қатъий амал қилинган деб бўлмайди, албатта.

XVI асрнинг 2-ярмига келиб, тахтга муносабат масаласида оилавий анъаналар устунлиги тўла намоён бўлади ва бу ҳолат одатий ҳолга, анъанага айланади. Бундай одатнинг қарор топишида Шайбоний ҳукмдор Абдуллахон II нинг фаолияти ҳал қилувчи роль ўйнайди. Хусусан, 1557-1560 йилларда Мовароуннаҳрнинг марказий вилояларида ўз ҳукмронлигини ўрнатгандан сўнг, Абдуллахон ўз отаси Искандар султонни Карманадан Бухорога олиб келиб, уни бутун ўзбекларнинг олий хони деб эълон қилади. Кейинчалик отаси ўлиmidан сўнг (1583) Бухоро тахтига Абдуллахоннинг ўзи ўтиради. Абдуллахондан сўнг эса (1598) ҳокимият унинг ўғли Абдулму-

мин қўлига ўтади. Шу тариқа XVI асрнинг 2-ярмида Бу-
хоро хонлигида тахтга меросхўрлик масаласида оилавий
манфаатларнинг сулола манфаатларидан тўла устунлик
қилганлигини кўрамыз. Шунга қарамасдан, баъзи тадқи-
қотчиларнинг фикрича, шайбонийлар сулоласида тахтга
меросхўрлик масаласидаги давомийлик муайян ва аниқ
бир шаклга эга бўла олмаган. Бунга мисол тариқасида
тахтга Абдулмуминдан кейин Пирмуҳаммад II (Абдулла-
хоннинг жияни) ўтирганлигини айтиб ўтиш мумкин.

Лекин шунга қарамасдан айнан XVI асрнинг 2-ярми-
да, Абдуллахон II томонидан жорий қилинган тахтга
меросхўрлик тартибига кейинчалик аштархонийлар ва
манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида қатъий амал
қилинганлигига эътибор қаратиш лозим.

Хон саройидаги йирик мансабдорлардан иборат мар-
казий бошқарув тизими давлатнинг ички ва ташқи ҳаёти-
га боғлиқ бўлган барча масалаларни ҳал этарди. Ривож-
ланган ўрта асрларда давлатчилик тизимида, хусусан,
Амир Темури ва темурийлар даврида давлат бошқарувида
муҳим роль ўйнаган ва доимий фаолият кўрсатган девон-
лар орқали бошқарув тизими шайбонийлар даврида аста-
секин истеъмолдан чиқиб кета бошлайди. Унинг ўрнини
тарихий манбаларда **даргоҳ** (олий даргоҳ) деб аталган
давлат идораси эгаллайди. Марказий бошқарув мамла-
катнинг ички ва ташқи ҳаётига боғлиқ барча масалаларни
ҳал қиладиган ва доимий фаолият кўрсатган **олий дар-
гоҳга** жамланган эди. Даргоҳ олий ҳукмдор – хон томони-
дан бошқарилган. Даргоҳда хондан кейинги муҳим амал-
дорларни асосан икки тоифага: ҳарбий-маъмурий амал-
дорлар ва диний мансаб эгаларига бўлиш мумкин.

Марказий давлат бошқарувида мазкур сарой амал-
дорларининг мавқеи жуда юқори эди. Тарихий манба-
ларнинг далолат беришича, давлатда хондан кейинги
ўринда турувчи йирик сарой амалдори **Нақиб** бўлган. У

хоннинг энг яқин ва ишончли кишиси бўлиб, давлатнинг ички ва ташқи сиёсати ҳамда ҳарбий масалаларда хоннинг биринчи маслаҳатчиси ҳисобланган. Нақиб мансабига эга бўлган киши XVI-XVII асрларда “қози аскар” яъни ҳарбий судьялар бошлиғи бўлиб хизмат қилганлиги ҳам маълум. Шу тариқа Нақиб нафақат ҳарбий-мамурий, шунингдек, диний ваколатларга ҳам эга бўлган. Лекин диний мавқеи жиҳатдан Шайх ул-ислом ва қози ул-қуззотдан кейинги ўринда турган.

Нақиб мансабига фақатгина пайгамбар авлодлари ҳисобланмиш саййидлар ва хўжалар тайинланган. Бу билан Бухоро хонлигида ҳарбий сиёсат ва мафкураларни жиловини битта сарой амалдори доирасида бошқаришга интилиш бўлганлигини кўрамиз.

Давлат бошқарувида кўкалдош ва оталиқ мансаби ҳам муҳим ўрин тутарди. Кўкалдош хоннинг энг яқин кишиси бўлиб, у давлатда махфий маълумотларни йиғиш ишлари билан шуғулланган. Оталиқнинг асосий вазифаси вилоятларга (улусларга) ҳукмронлик қилувчи воёғ етмаган ўзбек султонларини давлат бошқарувига тайёрлашдан иборат эди. Одатга кўра меросхўр шаҳзодаги оталиқ қилган шахс бу меросхўр тахтга ўтирганидан сўнг давлатда энг юқори мансабга ва мавқега эга бўлар эди.

Олий сарой амалдори ичида оталиқдан кейинги ўринда олий девонбеги туриб, у мамлакатда хирож солиғи йиғилишига масъул амалдор бўлган. Марказий давлат бошқарувида вазири аъзам, вазир, девонбеги, мушриф, хазиначи, шиғовул, эшик оғабоши, парвоначи ва бошқа амалдорлар ҳам ўз ўрнига эга эдилар. Албатта бу ва бошқа мансаблар шайбонийлар даврида пайдо бўлган деб айтиш мушкул. Хусусан, шайбонийлар даврида хон фармонларини, ёрликлар ва бошқа расмий ҳужжатларни ижрочига етказишга масъул бўлган амалдор - парво-

чи XIV асрда Шохруҳ Мирзо саройида ҳам бўлганли-
маълум.

Бухоро хонлигида сарой амалдорлари ичида аҳли
амал тоифасига мансуб кишилар ҳам бўлганлигини ай-
тиб ўтиш зарур. Уларга хон ҳокимиятининг барча ки-
рим-чиқимларини ҳисоб-китоб қилиб борувчи ва бу маъ-
лумотларнинг сир сақланишига масъул амалдор девон-
беги (девони калон), мушриф, дафтардор, мунши (хон-
нинг шахсий котиби) ва бошқа турли амалдорларни кўрсатиш
мумкин. Улар ичида фақат девонбегигина отда арк-
на кириш ҳуқуқига эга эди.

Хон саройидаги тартиб-интизом, келди-кетдиларни
назорат қилиш каби юмушларни эшик оғабоши бошчи-
лигидаги хизматкорлар бажарган. Ҳарбий ҳаракат пай-
тида бу хизмат вакиллари зиммасига хоннинг муҳим
ҳарбий топшириқларини бажариш вазифаси ҳам топ-
ширилган.

Бухоро хонлигидаги сарой амалдорлари ичида ясовул
ҳам ўз ўрнига эга бўлган. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг бер-
ган маълумотига қараганда, у кичик сарой хизматчилари
тоифасидан бўлиб, у Ясо ва Йўсуннинг бажарилишини
кузатиб борган. Ясовуллар, шунингдек, хоннинг шахсий
қўриқчиси ва хизматчиси ҳам ҳисобланган. Ясовул хон
билан унинг ўғиллари ўртасидаги муносабатларни тегиш-
ли қонун-қоидалар асосида йўлга қўйиш, шахзодалар-
нинг олий ҳукмдор қабулига ташриф қилиши каби нозик
топшириқларни ҳам бажаришга масъул ҳисобланган.

Шу тариқа шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги дав-
рида Бухоро хонлигида бир қанча тоифаларга бўлинадиган
сарой амалдорлари, мансаб ва унвонлар мавжуд
бўлиб, уларнинг эгалари зиммаларига юклатилган асо-
сий вазифаларидан ташқари, қўшимча вазифаларни ҳам
бажариб келган. Бу вазифалар кўп ҳолларда ҳарбий
фаолият билан боғлиқ бўлиб, бу Бухоро хонлигидаги ҳар-

бий-сий вазиятга мос равишда шаклланган. Хусусан, мирохур (хонга тегишли от-уловларга масъул амалдор) шифовул (хорижлик элчиларни қабул қилиш маросимига масъул етакчи амалдор) ва ҳатто баковулбоши ва дастурхончи каби амалдорлар ҳам ўз вазифаларидан ташқари вазиятга қараб харбий юмушларни ҳам бажарганлар.

Бухоро хонлиги давлат бошқаруви тизимида девонларнинг ўрни тўғрисида гапирганда, бу даврда девонлар олдинги даврлардагидек, хусусан, Амир Темур ва темурийлар давридагидек аниқ кўринишга эга бўлмаганлигини, шу туфайли ҳам, умуман, девонлар фаолияти ҳақида гапириш мушкуллигини айтиб ўтиш жоиз. Шунга қарамасдан, Бухоро хонлигида ҳам бир нечта девонлар (девони калон, девони тонобон ва бошқалар) фаолият кўрсатганлиги манбаларда акс этган бўлиб, уларнинг фаолияти, асосан, давлат бошқарувигина эмас, балки давлат ва хон даргоҳи миқёсида даромад ва харажатларни қайд этиб бориш билан ҳам белгиланган. Бу девонларни девонбеги бошқарган. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, девонбеги муҳим масалалар, мол-мулк, ер-сув, молия масалалари юзасидан хонга ҳисоботларни тайёрлаш бўйича ҳам масъул бўлган.

Хон саройида ҳукмдор сулола аъзоларига тегишли мол-мулк, ер-сувларни бошқарувчи ва назорат қилувчи девон — девони хосса ҳам бўлганлиги маълум. Гарчи “Абдулланома” асарида вазирлар тўғрисида баён этилган бўлса-да, аммо уларнинг вазифалари ва саройдаги мавқеи хусусида аниқ фикр айтилмаган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, вазирлар бирор-бир девон доирасида фаолият олиб борган бўлишлари ҳам мумкин.

Маъмурий тузилиши ва маҳаллий бошқарув. Бухоро хонлигидаги маҳаллий бошқарув тизими ҳақида гапиришдан олдин, хонликнинг маъмурий тузилишига тўхталиб ўтиш зарур. Бухоро хонлиги маъмурий жиҳатдан

вилоятлардан ташкил топган бўлиб, манбаларда Самарқанд, Насаф (Қарши), Кеш (Шаҳрисабз), Термиз, Балх, Марв, Қоракўл, Миёнқол, Шош (Тошкент), Туркистон, Фарғона, Ҳратепа каби қатор вилоятлар тилга олинади. Вилоятлар ўз навбатида туманларга бўлинган, улар эса ўз навбатида кичик маъмурий бирликлар - хазораларга, мавзеларга бўлинган. Қишлоқ оқсоқоли томонидан бошқариладиган қишлоқ жамоаси маҳаллий бошқарув тизимининг энг қуйи бўғини ҳисобланган.

Вилоятларни хон томонидан тайинланган ҳокимлар бошқарган. Вилоят ҳокими ўз қўшинига ва турли ҳарбий-маъмурий ва диний амалдорлардан иборат ўз бошқарув тизимига эга бўлган. Шайбонийлар ва аштархонийлар даврида хонликдаги вилоятлар ичида Балх вилоятининг мавқеи юқори бўлиб, Бухоро тахти меросхўри Балх ҳокими этиб тайинланарди. Кейинги даврларда тахт меросхўрига Қарши ва Кармана вилоятлари ҳокимлиги берилиб, олий ҳокимиятга тайёрлаш одат тусига кирган.

Пойтахт шаҳар ва унга тегишли туманлар хон томонидан бошқарилган. Вилоят ҳокимига одатда хоннинг яқин ва ишончли кишилари, қариндошлари, йирик ўзбек уруғлари бошлиқлари, ҳарбий юришларда ўзини кўрсатган ўзбек султонлари муносиб кўрилган. Маълумки, Мовароуннаҳр ва Хуросонни эгаллаган Шайбонийхон бу ўлкаларни ўз яқин қариндошларига, ўзбек султонларига суюрғол сифатида тақсимлаб берган. Шу тариқа ўзбек султонлари ҳарбий-маъмурий амалдорга айланиб, ўзига тегишли бутун бошли вилоятга якка ҳокимлик қилган. Бухоро хонлигининг маъмурий тузилиши ва маҳаллий бошқарув тизими ҳақида гапирганда ундаги давлат чегаралари ва маъмурий бирликлар ҳудудлари доимий бўлмай, сиёсий вазиятга боғлиқ равишда ўзгариб турганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз. Баъзи вилоятларда марказий ҳокимиятга қарши чиқишлар тез-тез содир

бўлиб, улар маълум вақт амалда вилоят ҳокимлари томонидан мустақил бошқарилиб турилган. Бу ҳолат Бухоро хонлигида мукаммал шаклланган маъмурий тизим ва маҳаллий бошқарувга эришилмаганлигидан далолат беради.

Манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида давлат бошқаруви ва маъмурий тизимда жиддий ўзгаришлар кўзга ташланмайди. Бухоро амирлигида энг олий ҳукмдор амир бўлиб, у чекланмаган ҳуқуққа эга эди. Давлатнинг сиёсий, иқтисодий, диний масалалари пойтахт Бухоро шаҳридаги бош қароргоҳ - Аркда ҳал этиларди. Амирликдаги бошқарув усули Туркия, Эрон, Афғонистон ва бошқа мусулмон давлатларидан анча фарқланар эди. Амир давлатни саройдаги марказий ижроия ҳокимиятига ва маҳаллий бошқарув аппаратига таяниб бошқарар эди. Марказий ижроия ҳокимияти сарой аъёнларидан ташкил топган. Унга аминнинг бош вазири - қушбеги бошчилик қилиб, девонбеги, парвоначи, кўкалдош, оталик, додхоҳ, шайх ул - ислом мирзабоши, ясовулбоши, қози Калон, Худойчи, Дастурхончи ва бошқа мансабдорлар кирган.

Бухоро амирлиги манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида маъмурий жиҳатдан 28 та бекликка бўлинган. Улар қуйидагилардир: Қарши, Ғузор, Чироқчи, Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Бойсун, Денов, Шеробод, Ҳисор, Қоратегин, Дарвоз, Балжувон, Шуғнон, Рушон, Кўлоб, Қўрғонтепа, Қободиён, Калаф, Керки, Бурдалиқ, Қалақчи, Наран, Чоржуй, Кармана, Зиёвуддин, Нурота ва Хатирчи. Бекликлар амир тайинлаган бек томонидан идора қилиниб, ҳар бир бек ўз бошқарув аппаратига эга эди. Уларга солиқ йиғувчи, раис (шариат қонунларининг тўғри бажарилишини назорат қилувчи) ва миршаббошилар кирган. Бекликлар, ўз навбатида, кичик ҳудудий бўлинма - амалдорликларга бўлинган. Уларни амлоқдор ёки оқсоқол бошқарган.

Бухоро хонлигида марказий ва маҳаллий бошқарув тизими

Хон

Марказий бошқарув

Даргоҳ

Ҳарбий бошқарув

Нуён
Тугбеги
Тавочи
Жевачи
Қутвол
Доруға
Қурчибоши
Мингбоши
Қози аскар
Қози муфти
Чухра боши

Сарой амалдорлари

Кўкалдош
Оталиқ
Нақиб
Парвоначи
Девонбеги
Вазир
Мушриф
Хазиначи
Шиговул

Диний бошқарув

Шайх ул-ислом
Қози калон
Аблам
Муфти
Раис (Мухтасиб)

Маҳаллий бошқарув

Вилоят ҳокими

Қўшин бошлиғи

Солиқ йиғувчи
амалдорлар

Туман ҳокими
Касаба ҳокими

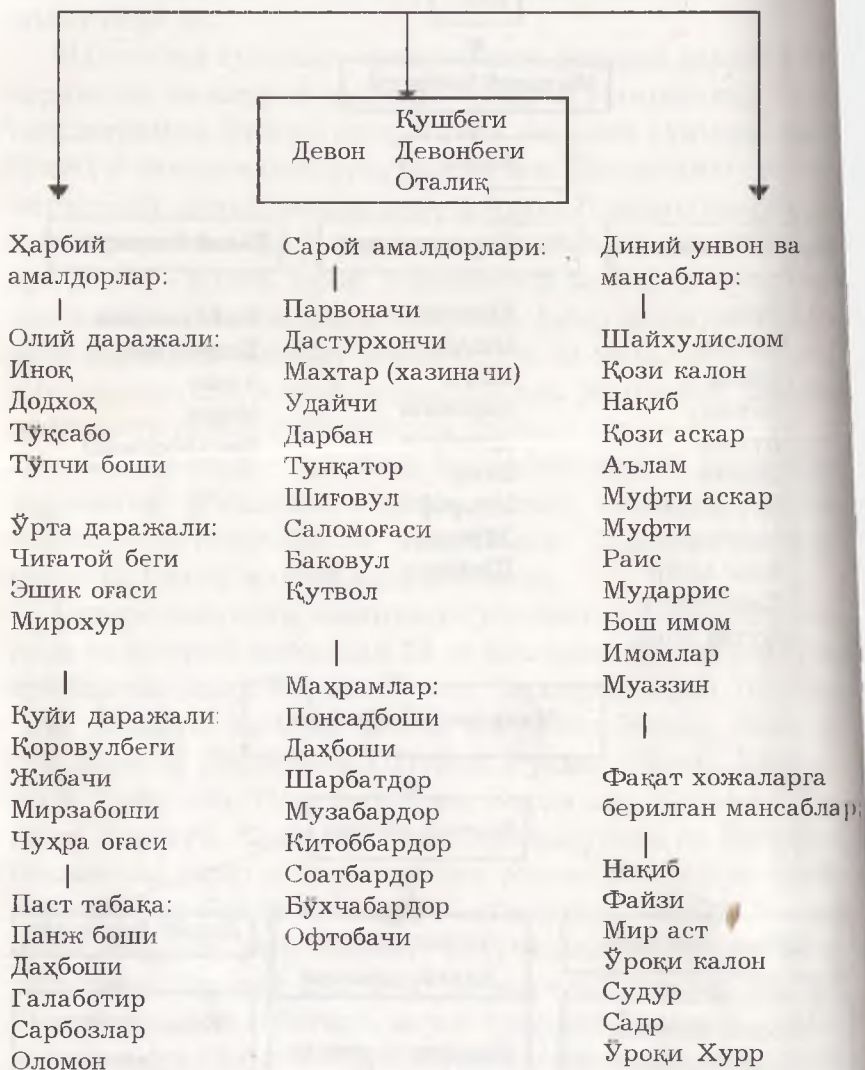
Қишлоқ оқсоқоли

Диний бошқарув

Қози, муфти,
раис

Бухоро амирлигидаги сарой унвони ва мансаблари

АМИР

4.2. Хива хонлиги: худуди, маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари

Ташкил топиши. Темурийлар давлати таркибига кирадиган Хоразм воҳаси 1505 йилда Шайбонийлар давлати таркибига қўшиб олинди. Шайбоний Абдуллахон ўлимидан сўнг (1598 й.) Хоразм мустақил бошқарила бошлади. Лекин Бухоро хонлари Хоразмга бўлган таъсирларини бирмунча сақлаб қолдилар. XVII асрда Араб Муҳаммад (1602-1623 й.), Асфандиёр (1623 - 1643 й.), Абулғозихон (1643 - 1663 й.)лар бирин-кетин Хива тахтига ўтирдилар.

Абулғозихон умрининг охирида ҳокимиятни ўғли Анушахонга (1663-1687) бериб, ўзи илм билан шуғуллашди, “Шажараи турк” ва “Шажараи тарокима” тарихий асарларини ёзади. Абулғозихон ва Анушахонлар бир неча марта Бухоро сарҳадларига бостириб кирдилар. Бу ўзаро муносабатларни янада чигаллаштирди. Кейинги даврларда Бухоронинг Хоразмга таъсири кучайди. Хива тахтини Бухоро ҳукмдори Субҳонқулихон ёрдамида Ўрнак (1687-1688) эгаллаган бўлса, 1688-1707 йилларда Шохниёз тахтга ўтирди. У Бухорога қарамликдан қутулиш учун Россияга - Пётр I га вакил юбориб, Хивани Россия таркибига қўшиб олинишини сўрайди. Араб Муҳаммад (1707-1714 йиллар)дан кейин тахтга ўтирган Шерғозихон даврида (1715-1725 йиллар) русларнинг Бекович-Черкасский бошчилигида Хивага уюштирган ҳарбий экспедицияси тор-мор этилди. Ундан кейинги даврда Хивада марказий ҳокимият анча заифлашди. Элбарсхондан (1728-1740 йиллар) сўнг ҳокимият бир неча қозоқ хонлари (Абулхайрхон, Таибхон, Абдуллахон) қўлига ўтди. 1763 йилдан бошлаб ўзбекларнинг қўнғирот қабиласидан бўлган иноқлар Хивада амалда ҳукмрон бўлиб қолдилар. Иноқ Муҳаммад Амин (1763-1790 йиллар) дав-

рида қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ривожланди. Иноқлардан Элтузархон (1804-1806 йиллар) расман қўнғиротлар сулоласининг 1-хони ҳисобланади. Унинг вориси Муҳаммад Раҳим I (1806-1825 йиллар) даврида Хива хонлигини бирлаштириш ниҳоясига етказилди. Иқтисодий ислохотлар ўтказилиб, солиқлар тартибга солинди, олтин тангалар зарб қилинди. Оллоқулхон даврларида (1825-1842 йиллар) яна ўзаро низолар кучайди. Туркман қабилаларининг мавқеи ошди. Хиваликлар Хуросонга ҳарбий юришлар уюштириб турдилар. Муҳаммад Аминхон (1845-1855 йиллар) Хуросон ва Марига 100 дан ортиқ юришлар уюштирди. 1855-1856 йилларда Абдуллахон ва Қутлумуродхонларнинг қисқа хонлик давридан сўнг, Саид Муҳаммад (1806-1865 йиллар) тахтни эгаллайди. Унинг вориси Муҳаммад Раҳимхон II (1865-1910 йиллар) даврида руслар Хива хонлигини бўйсундириб, уни Россиянинг вассалига айлантирдилар (1873.). У “Феруз” таҳаллуси билан ижод қилиб, ўзбек классик адабиёти ривожига катта ҳисса қўшди.

Хиванинг сўнгги давр хонлари Асфандиёрхон (1910-1918 йиллар) ва Саид Абдуллахон (1918-1920 йиллар) бўлган. Хонлик 1920 йилда большевиклар томонидан бутунлай тугатилди.

Давлат тизими, маъмурий тузилиши, унвон ва мансаблар.

Хива хонлиги хон томонидан сарой амалдорлари ёрдамида бошқариладиган, яқка ҳокимчиликка асосланган давлат бўлиб, унинг тизими Бухоро ва Қўқон хонликларидан деярли фарқ қилмаган. Хонликдаги энг олий унвон хон бўлиб, у маъмурий-сиёсий, ҳарбий ва диний ваколатларга эга эди. Бухоро ва Қўқон хонлигидан фарқ қилиб, Хива хони ҳузурда доимий фаолият кўрсатувчи Кенгаш (Девон) мавжуд бўлган. Энг юқори мансаб ва унвондаги амалдорлар аъзо бўлган бу кенгашнинг вако-

мати чекланган, барча қарорлар амалда хон томонидан қабул қилинган бўлса-да, лекин йирик сарой амалдорларининг, қабила бошлиқларининг, маҳаллий ҳокимларнинг давлат бошқарувига кўрсатадиган таъсирини эътироф этиш зарур.

Давлат бошқарувида хондан кейин иноқ, оталиқ ва бий муҳим аҳамиятга эга амалдорлар ҳисобланар эдилар. Иноқларнинг ижтимоий-сиёсий мавқеининг ошиши XVII аср ўрталарида бошланди. Абулғози Баҳодирхон Хива тахтини эгаллагандан кейин ўзаро уруш ва жангларни бартараф қилиш учун давлат бошқаруви бўйича ислохотлар ўтказди. Амударё қуйи қисмида яшаётган барча аҳоли тўрт гуруҳга (тўпга) - уйғур-найман, қўнғирот-қийёт, нукус-манғит ва қанғли-қипчоқга бўлинди. Ҳар тўпга алоҳида ҳудуд, суғориладиган ариқ ва каналлар аниқлаб берилди. Ҳар бир тўпдан 4 тадан, яъни ҳар бир қабила иттифоқидан битта намоянда давлат бошқаруви ва маъмурий ишларга жалб қилинди. Давлат бошқарув тизими ҳам ўзгартирилди. Ўзбек зодагонларидан 360 нафар киши турли давлат мансаблари ва амалларига тайинланди. Қабила бошлиқларидан 30 нафар киши хон ноиблиги ва ёрдамчилигига жалб қилинди ва уларга турли унвон ва вазифалар берилди. Иноқлар мавқеининг ошиб бориши ҳам шу даврга тўғри келади.

Хива хонлигида нақиб, амир ул-умаро, меҳтар, (саройдаги хизматкорлар бошлиғи) қушбеги, беклар беги, девонбеги, оталиқ, бек, парвоначи, дастурхончи, эшик оғаси, шотир, ясовулбоши, удайчи, мингбоши ва бошқа бир қанча мансаблар ҳам мавжуд бўлган. Хонликдаги барча мансабларни қўшни ўзбек хонликларидаги сингари ҳарбий, ҳарбий-маъмурий ва диний унвонларга бўлиш мумкин.

Хива хонлигида барча фармонлар ўзбек тилида эълон қилинган, давлат ишлари, ҳужжатларининг барчаси

ўзбек тилида ёзилган. Бу билан у ҳужжатлар юритиш форс-тожик тилида юритилган Бухоро ва Қўқон хонликларидан фарқ қилган.

Хива хонлиги маъмурий жиҳатдан XVI-XVII асрларда вилоятларга бўлинган бўлса, XVIII аср охири XIX аср бошларидан бошлаб, давлатдаги асосий маъмурий бирликлар – бекликлар деб юритила бошлади. Бу даврда хонликда 16 та беклик ва иккита ноиблик мавжуд эди. Улар Хазорасп, Гурлан, Хонқа, Қўҳна Урганч, Қўшқўприк, Питнак, Ғазовот, Қиёт, Шоббон (Шоҳаббоз), Шавот, Тошҳовуз, Амбарманақ, Урганч, Хўжайли, Шуманай ва Қўнғирот бекликлари ҳамда Бешариқ ва Қиёт-Қўнғирот ноибликларидир. Беклик ва ноибликларни хон тайинлайдиган беклар ва ноиблар бошқарган. Хива шаҳри эса бош вазир – иноқнинг шахсан измида бўлган.

Хива хонлиги ҳудудий жиҳатдан ҳозирги Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Қозғистон ва Туркменистон Республикаларининг бир қисмини ўз ичига олган давлат эди.

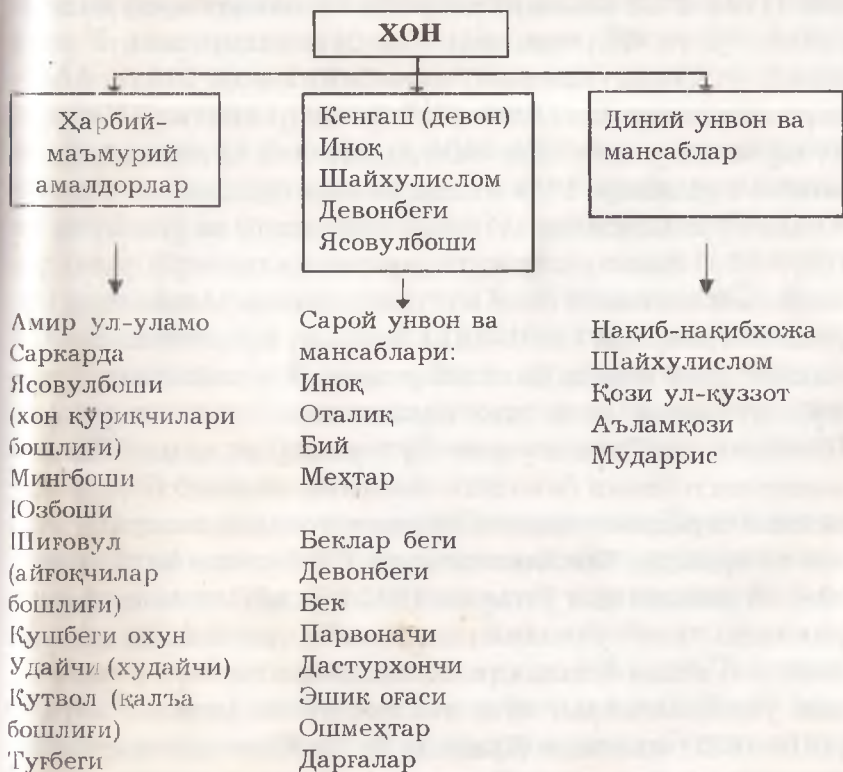
Ижтимоий тизим. Якка ҳокимликка асосланган ўрта аср мусулмон давлатларида бўлганидек, хон ва унинг аъёнлари катта ижтимоий ҳуқуқларга эга эди. Лекин бу мустаҳкам қонунлар билан кафолатланмаган бўлиб, ҳокимиятга, яъни чекланмаган ижтимоий ҳуқуқларга эга бўлишга интилувчи кучлар томонидан доимий равишда хон ҳокимиятига катта хавф мавжуд эди.

Сарой амалдорлари, марказий ва маҳаллий бошқарувнинг юқори поғоналарини эгаллаб турган ижтимоий табақалар, ҳарбий маъмурий амалдор ва мансаб эгалари катта ҳуқуқ ва имтиёзларга эга ижтимоий табақа эди.

Дахлсиз ҳуқуқларга, аҳолининг барча ижтимоий табақаларига катта таъсир кўрсатиш кучига эга бўлган оқсуяк табақа – маҳаллий шайхлар ва хожалардан Саид

та, Дарвиш шайхлар авлодлари хонликдаги энг нуфузли ижтимоий табақа ҳисобланарди. Катта миқдордаги мусусий ер, мулкларга эгалик қилишдан ташқари улар одатда вақф ерлардан келадиган даромадларни назорат қилишда ҳам кўпгина имтиёзларга эга эдилар. Уларнинг ҳуқуқлари ва имтиёзлари мутлақо дахлсиз бўлиб, бошқа ижтимоий табақалардан фарқли равишда, сарой фитналари, ўзаро урушлар, ҳукмдор ва ҳукмрон сулола алманишларига қарамасдан тўлалигича сақланиб қолинарди.

Хива хонлигидаги сарой унвон ва мансаблари

4.3. Қўқон хонлиги: маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари

Бухорода ҳукм сураётган ва парокандаликка юз тутган аштархонийлар давлатининг шарқий чегараларида XVIII аср бошларида янги мустақил хонликка асос солинди. Тарихга Қўқон хонлиги номи билан кирган бу давлатнинг асосчиси ўзбекларнинг минг қабиласи бошлиғи Шохруҳбий ҳисобланади. Фарғона водийсида Бухоро хонига қарши кўтарилган қўзғолон натижасида 1710 йилда Шохруҳбий мустақил давлат тузиб, ҳокимиятнинг эгаллайди (1710-1721 йиллар). Унинг вориси Абдурахимбий (1721-1733 йиллар) даврида бу давлат ҳудуди кенгайиб, бутун Фарғона водийси бўйсундирилди. У янги шаҳар – Қўқон (Қалъаи Раҳимбий)га асос солди. Абдукаримбий даврида (1733-1752 йиллар) пойтахт Қўқонга кўчирилди, ундан сўнг тахтда тез-тез ҳукмдорлар алмашиб турдилар. 1755 йилда тахтга Эрдонабий ўтирди. Ундан сўнг Шодибек (1769-1770 йиллар) ва Норбўтабек (1770-1801 йиллар)лар ҳукмронлик қилдилар. Бу даврда марказий ҳокимият анча мустаҳкамланди. Олимхон ҳукмронлиги даврида (1801-1810 йиллар) Қўқоннинг сиёсий мавқеи анча ошди. Дастлаб у ҳарбий ислоҳотлар ўтказиб, қўшинни анча мустаҳкамлади. Тошкент воҳаси, Чимкент ва Туркистонни бўйсундирди ҳамда Россия империяси билан бевосита савдо-сотик олиб бориш имконини берадиган қарвон йўллари устидан назорат ўрнатишга эришди. Хонликнинг кучайиб бориши билан унинг сиёсий мавқеи ҳам ўзгарди. 1805 йилда Олимхон расмий равишда “хон” унвонини олди ва бу давлат Қўқон хонлиги деб атала бошланди. Олимхон фитначилар томонидан ўлдирилгандан сўнг тахтни унинг укаси Умархон (1810-1822) эгаллади. Қўқонда катта Жоме масжиди қурдиргани ва дин пешволарига раҳнамолик қилгани учун

унга “амир ал-муслимин” унвони берилди. Унинг даврида Қўқон адабий муҳити ҳам анча юксалди. 1822-1841 йилларда тахтга унинг ўғли Муҳаммад Алихон (Мадалихон) ўтгирди. У хонлик ҳудудини бир мунча кенгайтирди. Қошғар учун хитойликлар билан урушлар олиб борди. Бухоро амирлари билан ҳам чегара шаҳарлари учун тез-тез урушлар бўлиб турди. Умрининг сўнги йилларида айшу ишратга берилиб, давлат бошқарув тизимини қўлдан чиқарганлиги сабабли сарой амалдорлари орасида унга қарши фитна уюштирилди. Бундан фойдаланган амир Насрулло 1841 йилда Қўқонга юриш қилиб, уни эгаллади. Мадалихон ва унинг оила аъзолари, шу жумладан, машҳур шоира Нодирабегим қатл этилди. Қўқон тахтига амирнинг вассали Иброҳим Додҳо ўтказилди. Лекин 1842 йилда қўзғолон кўтарилиб, у тахтдан ағдарилди. Қипчоқлар қўшини ёрдамида Шералихон тахтга чиқди (1842-1845 йиллар). 1845-1875 йилларда Қўқонни Худоёрхон бошқарди. Гарчи у сарой фитналари оқиба-тида 3 марта Қўқон тахтидан маҳрум бўлган бўлса-да, ҳар гал Бухоро амирлари ёрдамида тахтни қайтариб олишга муваффақ бўлди. 1875-1876 йилларда Худоёрхоннинг ўғли Насриддинбек ҳокимиятни бошқариб турди ва 1876 йилда Қўқон хонлиги ҳудуди руслар томонидан бутунлай ишғол этилиб, хонликка барҳам берилди. Хонлик ҳудуди Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига бутунлай қўшиб олинди.

Давлат тизими, маъмурий тузилиши. Сарой унвонлари. Қўқон хонлиги Ўрта Осиёнинг катта ҳудудини эгаллаган давлат эди. Унинг шимолий чегаралари XIX аср бошларида Россия билан, ғарбда - Хива хонлиги, жанубда - Бухоро амирлиги, шарқда Шарқий Туркистон билан чегарадош бўлган. Давлатни дастлаб “бий” унвонига эга ҳукмдорлар, 1805 йилдан, яъни Олимхон давридан бошлаб хон бошқарган. Хон расман чекланмаган

ҳуқуққа эга бўлса-да, аммо шунга қарамасдан у саройда катта нуфузга эга амалдорлар фикри билан ҳисоблашишга мажбур эди. Сарой амалдорлари ва қўшин бошлиқларининг хонга таъсири кучли эди. Бу ҳолат, айниқса, Худоёрхоннинг тахтда ўтирган биринчи даврида Муслимонқул қипчоқнинг мингбоши ва оталиқ лавозимини эгаллаган йилларида (1845-1852) ва Алиқулнинг амириллашқарлиги ва вазирлиги даврида (Султон Саидхон хон бўлган вақти, 1863-1865 йиллар) яққол кўзга ташланди. Бу хоннинг сиёсий куч-қудрати маълум иқтисодий асосларга ва ижтимоий гуруҳларга боғлиқ эди дейишга асос беради. Асосан Олимхон, Умархон ва Муҳаммад Алихон даврларида бир қатор ривожланган хонлик XIX аср ўрталарига келиб инқирозга учради. Ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасидаги ўзаро зиддиятлар, Бухоро амирилиги билан бўлган урушлар, сарой амалдорларининг фитнакорлиги бу инқирознинг сабаби эди.

Маъмурий жиҳатдан хонлик бекликларга бўлиниб, уларни Қушбеги мансабида турган одам бошқарган. Марғилон, Наманган, Андижон, Ўш, Ўратепа, Хўжанд, Тошкент ва Туркистон бекликлари хонликнинг асосий маъмурий бирликлари эди.

Давлатни бошқаришда сарой амалдорлари катта роль ўйнаганлар. Мулло Олим Махдум Ҳожи “Тарихи Туркистоний” асарида хонликдаги амалдорларни қуйидаги 24 даражага бўлади: мингбоши ва амириллашқар (ҳарбий вазир), қушбеги - хон маслаҳатчиси ёки вилоят ҳокими, парвоначи - хон маслаҳатчиси, шиғовул - вазири илмиа, қози, мударрис, аълам, шайх ул-машойихлар ишини назорат қилган, худойчи - хонга бериладиган ариза ва шикоятларга масъул шахс, тункатор - хон кароргоҳига тунги посбон, ноиб - сарбозлар бошлиғи, оталиқ, додхоҳ, мехтарбоши, шарбатдор, дастурхончи, хазиначи.

махрамбоши, эшикоғаси, понсадбоши, тўқсабо, девонбеги, мирза боши, саркар, мирохурбоши, юзбоши, баковулбоши, дахбоши.

Бу мансаблардан ташқари яна бир қанча маъмурий, ҳарбий ва диний мансаблар мавжуд эди.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, хон саройида муҳим ишларни кўриб чиқадиган Кенгаш тузилган бўлиб, унга мингбоши бошчилик қилган. Аъзолари дастурхончи, рисолачи ва яна баъзи муҳим амалдорлар бўлган. Давлатни бошқаришда бу кенгашнинг ҳам ўрни катта эди. Сарой амалдорлари ичида мингбоши (бош вазир) ва амири лашкар (ҳарбий вазир), қушбеги – хон маслаҳатчиси ёки вилоят ҳокими, парвоначи (хон маслаҳатчиси), - шиғовул (вазири илмия), худойчи, тунқатор, ноиб (сарбозлар бошлиғи) оталиқ, додхоҳ, меҳтарбоши, дастурхончи, тўқсабо, девонбеги, мирза боши, саркор ва бошқалар муҳим амалдорлар ҳисобланади. Улар ўз хизматлари эвазига йиллик маош олганлар. Бундан ташқари уларга тегишли ер-мулклар ҳам берилган.

Қўқонда ҳам худди Бухоро ва Хива хонликларидагидек ерга эгалик ҳуқуқи мавжуд бўлиб, аҳолидан олинadиган солиқлар деярли бир хил бўлган.

Қўқон хонлигидаги сарой унвонлари ва мансаблар

Олий даражали

Оталик
Беклар беги
Бий
Девонбеги
Хазиначи
Иноқ
Эшик оғаси
Парвоначи
Додхоҳ
Дастурхончи
Саркар
Шарбатдор
Офтобчи
Қоровулбеги
Тунқатор
Қўшбеги
Худойчи

Ўрта даражали

Китобдор
Рисолачи
Баковул
Мирзабоши
Сармуничи
Меҳтари
Зикотхона
Мирохур
Шиговул
Мироб
Доруғабоши

Паст даражали

Саломоғаси
Мирзо
Жамъоға
Мунли
Сурнайчи
Карнайчи
Дафчи
Човкучи
Шолир
Эгарчи
Жиловдор

Қўқон хонлигидаги ҳарбий-маъмурий мансаблар ва унвонлар

Олий даражали

Мингбоши
Амиридашкар
Қўшбеги
Ботирбоши
Вали (ноиб)
Қалъабон
Қўрбоши
Бвар
Тупчибоши
Тўқсабо
Понсодбоши

Ўрта даражали

Юзбоши
Элликбоши
Даҳбоши
Қоровулбеги

Паст даражали

Аскар
Сарбоз
Навкар
Мерган
Маҳрам
Ботур
Жазоилчи
Тупчи
Занбари
Қўрчи
Қоровул

Адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Асарлар тўплами. Т., “Ўзбекистон”, 1998.
2. Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. Т., “Шарқ”, 1998.
3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., “Шарқ”, 1998.
4. Каримов И.А. Кучли давлатдан кучли жамият сари. Т., “Шарқ”, 1998.
5. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. Т., “Фан”, 1968.
6. Абулғози. Шажараи турк. Т., “Чўлпон”, 1990.
7. Арриан. Поход Александра. Перевод М.Е.Сергеенко. М., Л., 1962.
8. Аҳмедов Б.А. Улугбек. Т., “Камалак”, 1989.
9. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Т., “Ўқитувчи”, 1991.
10. Аҳмедов Б.А. Амир Темурни ёд этиб. Т., “Ўзбекистон”, 1996.
11. Аҳмедов Б. Мукминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темур. Т., “Университет”, 1999.
12. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т., “Фан”, 1960.
13. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов – Ануштегенидов. М., “Наука”, 1986.
14. Бухоро тарихи. Муаллифлар гуруҳи. Т., “Фан”, 1974.
15. Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Т., “Ғафур Ғулом”, 1991.
16. Зиеёв Ҳ.З. Ўрта Осиё ва Сибир (XV-XIX асрлар). Т., “Фан”, 1962.
17. Зиеёв Ҳ.З. Ўрта Осиё ва Волга буйлари. Т., “Фан”, 1965.
18. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I ва II қитоб. Т., “Меҳнат”, 1992.

19. Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. Т., “Фан”, 1992.
20. Йўлдошев М.И. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. Т., “Фан”, 1959.
21. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Под. Ред. В.С. Соколова. М., “Наука”, 1963.
22. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., “Чўлпон”, 1994.
23. Маҳмудов Т. Авесто ҳақида. “Гулистон”, 1999, 4-5-сонлар.
24. Мир Муҳаммад Амин Бухорий. Убайдулла Наме. Т., “Фан”, 1957.
25. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т., “Фан”, 1993.
26. Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Т., “Ғафур Ғулом”, 1989.
27. Наршахий Муҳаммад. Бухоро тарихи. Т., “Фан”, 1966.
28. Насимхон Раҳмон. Турк хоқонлиги. Т., 1990.
29. Низомиддинов И. XVI-XVII асрларда Ўрта Осиё ва Ҳиндистон муносабатлари. Т., “Фан”, 1966.
30. Пугаченкова Г.А. Темурнинг меъморий мероси. Т., Қомуслар бош таҳририяти, 1996.
31. Ртвеладзе Э.В. Ўрта Осиёнинг қадимги тангалари. Т., “Фан”, 1987.
32. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Т., “Адолат”, 2001.
33. Сағдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Т., “Ўқитувчи”, 1996.
34. Сағдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. Т., “Университет”, 2004.
35. Сағдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Т., “Академия”, 2000.
36. Сулаймонов Р., Исҳоқов М. Заратуштрининг ватани ва яшаган даврига оид мулоҳазалар. “Ўзбекистон тарихи”, 1999, 1-сон.

37. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т., “Фан”. 1991.
38. Темур тузуклари. Т., “Ғафур Ғулом”, 1997.
39. Темур ва Улуғбек даври тарихи. Т., Қомуслар бош таҳририяти, 1996.
40. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т., “Фан”, 1964.
41. Чехович О.Д. XVII-XIX асрларда Бухоро хонлигида аграр муносабатлар тарихига доир ҳужжатлар. Т., “Фан”, 1954.
42. Эшов Б. Сўғдиёна тарихидан лавҳалар. Т., “Университет”, 2002.
43. Шониёзов К.Ш. Қанғ давлати ва қанғликлар. Т., “Фан”, 1990.
44. Якубов Б. Шаҳрисабз ва Китоб тарихидан. Қарши “Насаф”, 1996.
45. Қудратов С. Марказий Осиё ҳудудида илк давлатларнинг пайдо бўлиши. Гулистон, 1998.
46. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиши тарихи. Т., “Фан”, 1959.
47. Ғуломов Я.Ғ. Археология – тарих фани хизматида. Т., “Фан”, 1976.
48. Ғуломов Х.Ғ. Россиянинг Бухоро хонлиги билан XVII асрда элчилик муносабатларига доир. Т., “Фан”, 1992.
49. Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. Т., “Чулпон”, 1993.
50. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулланома. Нашрга тайёрловчи академик Б.Аҳмедов. I, II жилдлар. Т., “Шарқ”, 1999, 2000.

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ	3
-------------	---

I боб. Илк давлатлар даври

1.1. Ёзма ва археология манбалари.	5
1.2. Бошқарув асосларининг шаклланиши ва давлатларнинг ташкил топиши.	23
1.3. Қадимги давлатчилик турлари ва бошқарув шакли.	37
1.4. Илк ўрта асрлар давлатчилиги тарихи (V-VIII аср ўрталаригача).	57

II боб. Ривожланган ўрта асрларда давлатчилик ва бошқарув

2.1. Арабларнинг Ўрта Осиёни истило этиши. Мовароуннаҳрда бошқарув.	67
2.2. Сомонийлар давлати: ташкил топиши, ҳудуди, бошқарув тартиблари.	73
2.3. Қорахонийлар даврида Ўрта Осиё, маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари.	80
2.4. Хоразмшоҳ - ануштегинийлар давлати: ҳудуди, маъмурий тузилиши, бошқарув тартиблари.	85
2.5. Чигатой улуси: маъмурий тузилиши ва бошқарув тартиблари.	89

III боб. Амир Темур ва теурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда давлатчилик ривож

3.1. Амир Темурнинг сиёсий ҳокимиятни қўлга олиши ва марказлашган давлат асосларининг яратилиши.	98
3.2. Амир Темур давлатининг маъмурий тузилиши ва бошқарув тартиблари.	99

IV боб. Сўнги ўрта асрларда ўзбек хонликлари: маъмурий тузилиши ва давлат бошқаруви

4.1. Бухоро хонлиги (амирлиги): марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари.	113
4.2. Хива хонлиги: ҳудуди, маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари.	127
4.3. Қўқон хонлиги: маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари.	132
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.	138

А.Сагдуллаев, Ў.Мавлонов

Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи
(кадимги даврлардан XIX асрнинг ўрталарига қадар)

Ўқув қўлланма

Akademiya
Тошкент 2005

Муҳаррир М.Умирова
Мусаҳҳиҳ Г.Абдуллаева
Рассом Р.Султонов

Техник муҳаррир Н.Қурбонова
Нашр учун масъуллар Б.Умаров, Д.Қобулова

Теришга берилди 29.06.06. Босишга рухсат этилди 04.07.06.
Бичими 84x108¹/32. Офсет босма. Шартли босма табоғи 8,75.
Нашриёт ҳисоб табоғи 8,75. Адади 500.
Баҳоси шартнома асосида.

«Akadem-xizmat» босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Ўзбекистон шоҳкучаси, 45.